

FUND OG FORSKNING

BIND 60

2021

DET KGL. BIBLIOTEK

FUND OG FORSKNING

Bind 60

2021

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 60

2021

With summaries

KØBENHAVN 2021

UDGIVET AF DET KGL. BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget:
Den store julegås ankommer med *Julemandshæren* til Københavns Rådhus i 1974
(se side 273). Fotograf: Nils Vest. Tak til fotografen for tilladelse til
at måtte bringe dette fotografi.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek.

Om titelvignetten se side 130

© Forfatterne og Det Kgl. Bibliotek

Redaktion:
Claus Røllum-Larsen

Artikler i *Fund og Forskning* gennemgår 'double blinded peer-
review' for at kunne antages. Undtaget fra denne norm er dog
i dette nummer artiklerne under 'Fund'.

Grafisk tilrettelæggelse: Narayana Press

ISSN 0069-9896

“EINE SCHRECKLICHE ZEIT IST EINGEBROCHEN”

H.O. Langes korrespondance med Adolf Erman 1914-1919

AF

LARS SCHREIBER PEDERSEN

Med udgangspunkt i den omfattende korrespondance mellem dansk egyptologis mangeårige førstemand, Det Kgl. Biblioteks overbibliotekar 1901-1924, H.O. Lange (1863-1943), og hans tyske mentor og professor i egyptologi ved universitetet i Berlin, Adolf Erman (1854-1937), har denne artikels forfatter ved flere lejligheder belyst relationerne de to videnskabsmænd imellem.¹ I denne artikel vil fokus været rettet mod Langes og Ermans korrespondance i de fire krigsår 1914-18 og begyndelsen af det første egentlige fredsår 1919. Desværre er brevvekslingen mellem de mangeårige kollegaer og venner langt fra komplet bevaret. Bedst ser det ud med Ermans breve til Lange, der i dag opbevares i H.O. Langes arkiv på Det Kgl. Bibliotek i København. Her er mere end 40 breve fra 1914-18 bevaret. Medens der fra samme tidsrum eksisterer blot 13 breve fra Lange, der indgår i Adolf Ermans arkiv, som i dag opbevares på Stats- og Universitetsbiblioteket i Bremen.² Fra sensommeren 1914 til slutningen af februar 1917 er ingen Lange-breve til Erman bevaret. Hullet i korrespondancen skyldes på ingen måde, at Lange havde afbrudt kontakten til Erman, hvad Ermans mange breve

¹ Lars Schreiber Pedersen: “Arbeit ist die beste Medizin in solchen Zeiten”. H.O. Langes politiske korrespondance med Adolf Erman 1933-1936. Sofie Lene Bak m.fl. (red.): *Kildekunst. Historiske & kulturhistoriske studier. Festskrift til John T. Lauridsen*, 2, 2016, s. 127-150 og Lars Schreiber Pedersen: The Rising Sun in the Sky of Egyptology. Some Remarks on the Relationship between H.O. Lange and Adolf Erman. *Göttinger Miscellen*, 254, 2018, s. 149-155.

² Om Ermans omfattende brevsamling i Bremen, se endvidere Louise Gestermann og Bernd U. Schipper: Der Nachlass Adolf Ermans in der Staats- und Universitätsbibliothek Bremen. *Göttinger Miscellen*, 201, 2004, s. 37-48.

til Lange fra selvsamme periode bevidner. Nogle breve gik enten tabt undervejs fra København til Berlin eller blev stoppet af censuren, andre er af visse årsager ikke blevet gemt. Til trods for denne lakune er det dog muligt at få et indblik i deres syn på tidens alt overskyggende samtaleemne – krigen, og ikke mindst hvem de holdt ansvarlig for store dele af krigens rædsler. Men korrespondancen giver også et indblik i et generelt presset *akademia*, og i særdeleshed i egyptologien, hvor det internationale forskningssamarbejde gik i stå ved krigsudbruddet, og Tysklands førerposition inden for feltet blev udfordret.

Es sind wundervolle Tage

“Der Frühling ist jetzt gekommen in seiner ganzen Fülle. Die blaue Glycina wird in wenigen Tagen blühen. Es sind wundervolle Tage.”³

H.O. Lange havde god grund til at se lyst på tilværelsen i foråret 1914. I marts måned havde han i forbindelse med et officielt besøg i Berlin i anledning af åbningen af det kongelige bibliotek på Unter den Linden haft lejlighed til at se sin ven og læremester. At mødet med Erman ville blive turens absolutte højdepunkt, slog den danske egyptolog allerede fast inden afrejsen: “Die Hauptsache für mich ist entschieden der Besuch bei Ihnen. Die offiziellen Festlichkeiten sind nicht meine Sache. In diesem Fall sind sie wohl aber schnell erledigt.”⁴

Selv om Langes ophold i den tyske hovedstad blev kortvarigt, hans rejse varede fra den 20. til 24. marts, var det af stor faglig betydning for den danske egyptolog, der i København ofte følte sig videnskabeligt isoleret, betroede han Erman nogle uger efter sin hjemkomst:

“Dieser Aufenthalt bei Ihnen war mir eine wundervolle Erquickung. Ich war müde und nervös, aber ich bin ganz erneut zurückgekommen und bin seitdem täglich ein Wunder für meine Frau gewesen.”⁵

³ H.O. Lange til Adolf Erman 22.4.1914. Erman-Nachlass, Staats- und Universitätsbibliothek Bremen (herefter blot SuUB). De i artiklen benyttede breve er citeret ordret, hvorfor grammatiske fejl, ældre stavemåder m.v. er bibeholdt.

⁴ H.O. Lange til Adolf Erman 11.3.1914. Erman-Nachlass. SuUB.

⁵ H.O. Lange til Adolf Erman 22.4.1914. Erman-Nachlass. SuUB.

Tafel 1

Ad Erman.

Adolf Erman (1854-1937), professor i egyptologi ved universitetet i Berlin 1892-1923.
Foto fra slutningen af 1920'erne. Fra Adolf Erman: *Mein Werden und mein Wirken*,
Leipzig 1929. Det Kgl. Bibliotek. Ældre Samling 183:1, 313.

Selv en sarkastisk bemærkning om lederen af afdelingen for egyptiske og assyriske antikviteter på British Museum i London, E.A. Wellis Budge (1857-1934), som hverken Erman eller Lange nærrede specielt varme følelser for, kunne det blive til. Det var med andre ord et brev holdt i en positiv og optimistisk tone. Indholdet var overvejende fagligt, og ikke et ord om politik havde fundet vej deri.

Den ellers med såvel biblioteksfaglige som kirkelige spørgsmål travlt beskæftigede Lange havde endda haft lejlighed til at færdiggøre en mindre afhandling i løbet af foråret, som han havde sendt til Erman i Berlin. Erman havde taget godt imod den og ville umiddelbart også gerne fremlægge den for kollegaerne i Det Preussiske Videnskabsakademi i Berlin, men tidspunktet var uheldigt, da han kort forinden havde fremlagt et arbejde af sin elev og ordbogsmedarbejder Hermann Grapow (1885-1967) for akademiets medlemmer og i den nærmeste fremtid skulle præsentere yderligere to, hvoraf det ene var hans eget. At fremlægge et fjerde arbejde inden sommerferien ønskede Erman ikke, da han frygtede, at kollegaerne i akademiet efterhånden ville finde, "dass die Hieroglyphen sich in den Akademieschriften etwas zu breit machen", som han svarede Lange i slutningen af juni.⁶ Blev det tredje arbejde – af en anden af Ermans tidligere elever Hermann Junker (1877-1962) – imidlertid ikke færdigt, ville Erman i stedet fremlægge Langes afhandling på akademiets sidste møde inden sommerferien.

Lykken stod Lange bi. Til den danske egyptologs held indsendte Junker ikke sit arbejde, og den 30. juli fremlagde Erman derfor den danske egyptologs arbejde, *Eine neue Inschrift aus Hermonthis*, for medlemmerne af akademiets filosofisk-historiske klasse.⁷ Den glædelige nyhed videregav Erman dagen efter i en kortfattet meddelelse til Lange, som han dog afsluttede med en knap så munter bemærkning: "So sorgt man sich um die kleinen Geschäfte und über uns bricht die Welt zusammen."⁸ Ermans bange anelser skulle vise sig berettigede. Dagen efter erklærede Tyskland krig mod Rusland, og to dage senere fulgte krigserklæringen mod Frankrig. Den første Verdenskrig var en realitet.

⁶ Adolf Erman til H.O. Lange 26.6.1914. NKS 3736,4^o. Det Kgl. Bibliotek, København (herefter blot KB).

⁷ H.O. Lange: Eine neue Inschrift aus Hermonthis. *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 38, 1914, s. 991-1004.

⁸ Adolf Erman til H.O. Lange 31.7.1914. NKS 3736,4^o. KB.

En skrækkelig tid er brudt ud

I de samme dage havde Lange i København besøg af den engelske egyptolog Alan H. Gardiner (1879-1963), der bl.a. havde arbejdet tæt sammen med Erman på det store ordbogsprojekt i Berlin. Lange og Gardiner kendte ligeledes hinanden fra Berlin og havde i årene 1905-09 arbejdet sammen om udgivelsen af en særlig vanskelig hieratisk papyrus, Papyrus Leiden I 344 *recto*. Oprindeligt var Gardiner tiltænkt en rolle som assistent for Lange, der i 1903 havde tolket indholdet af denne papyrus som et profetisk skrift,⁹ men som en følge af dels Gardiners indgående arbejde med teksten og dels Langes manglende tid grundet embedspligter og sygdom, overlod Lange udgivelsen til Gardiner. Hans *The Admonitions of an Egyptian Sage* udkom i 1909.¹⁰

Efter i København at have hørt om den tyske krigserklæring den 1. august rejste Alan H. Gardiner videre til Sverige, hvor han sammen med sin familie den 2. august indfandt sig på et pensionat i den lille by Mölle ved Kullen. Først i begyndelsen af oktober nåede familien Gardiner tilbage til England via Bergen.¹¹

I sit første brev til Erman efter krigsudbruddet berettede Lange kort om sagen: “Gardiner reiste nach meinem Rath nach Schweden, wo er vorläufig abwartet, dass er eine Gelegenheit nach England finden kann. Er hat ja Frau und 3 Kinder mit sich.”¹² Brevet fra den 10. august indledte Lange meget naturligt – de politiske forhold taget i betragtning – med et bekymret suk: “Eine schreckliche Zeit ist eingebrochen; die Völkermassen sind in der grössten Erregung. Was wir fürchten aber doch gehofft hatten, dass nie geschehen würde, ist eingetroffen: ein europäischer Krieg mit dem Hass und dem Elend, der damit folgt. Der einzelne mit seinen individuellen Bestrebungen und Aspirationen geht in die grosse Collectivität herunter.”

⁹ H.O. Lange: Prophezeiungen eines aegyptischen Weisen aus dem Papyrus I, 344 in Leiden. *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 27, 1903, s. 601-610.

¹⁰ Om Gardiner og Langes arbejde med teksten se f.eks. Lars Schreiber Pedersen: “Es ist mir eine Freude, dass der Text in so gute Hände gefallen ist”. Some notes on the making of Alan H. Gardiner’s *The Admonitions of an Egyptian Sage*. *Göttinger Miszellen*, 259, 2019, s. 241-254.

¹¹ Alan Gardiner: *My working years*, London 1962, s. 28f.

¹² H.O. Lange til Adolf Erman 10.8.1914. Erman-Nachlass. SuUB.

Også familien Lange i det neutrale Danmark fik pludselig krigen tæt ind på livet. I over en uge havde man ikke kunnet modtage post fra udlandet, og hvad værre var, 15 soldater fra den ved krigen udbrud indkaldte sikringsstyrke var blevet midlertidigt indkvarteret i Langes hjem i Gentofte, hvad der umuliggjorde alt arbejde, betroede han Erman. I brevet betonedede Lange endvidere vigtigheden af at sikre freden og sammenholdet inden for det videnskabelige samfund, *Res publica literaria*. En opgave som den danske egyptolog nok mere end nogen anden inden for det egyptologiske felt skulle tage på sig i årene der fulgte. Sin ven og læremester, Erman, erklærede han afslutningsvis sin fulde loyalitet: "Wie es auch geht, werden meine Gefühle Ihnen und Ihrer Familie gegenüber sich nicht ändern können. Ihre Freundschaft ist für mich immer von so grosser Bedeutung gewesen. Es ist mir in diesem Augenblick eine Notwendigkeit diesem Gefühl einen wenn auch unbeholfenen Ausdruck zu geben."

Som nævnt ovenfor indeholder Lange og Ermans korrespondance for Langes breves vedkommende en større lakune, der strækker sig over en 2½ år lang periode. At korrespondancen imellem dem ingenlunde var ophørt, vidner Ermans mange breve fra perioden om. Ikke alene giver de os et indblik i familien Ermans tilværelse i Berlin, herunder den tyske videnskabsmands syn på krigen, men indirekte afslører de også af og til Langes syn på samme. Meget var de to enige om, men ikke alt, som vi skal se.

Wie die Dinge in Wirklichkeit liegen

Langes brev fra den 10. august 1914 var noget overraskende blot få dage om at nå til Berlin, hvor Erman besvarede det fire dage senere. Som hos sin danske kollega vakte krigsudbruddet bekymring hos den knapt 60-årige professor, der, i en form for indre eksil, havde besluttet at intensivere sit arbejde med livsværket, ordbogen over det egyptiske sprog, som var blevet påbegyndt i 1897.¹³ Bekymringerne til trods forekom Erman tillige at være grebet af en vis optimisme og tro på tysk sejr på slagmarken, der ligeledes havde grebet mange af hans landsmænd. Den nationale begejstring, som krigsudbruddet havde vakt, hilste han

¹³ Om ordbogens tilblivelse se f.eks. Thomas L. Gertzen: *École de Berlin und "Goldenes Zeitalter" (1882-1914) der Ägyptologie als Wissenschaft. Das Lehrer-Schüler-Verhältnis von Ebers, Erman und Sethe*, Berlin – Boston 2013, s. 194ff.

således med glæde: “Schön ist nur die ernste Stimmung unseres Volks, alles Torheit ist wie weggeweht; das erlebt zu haben, gibt einem wieder Glauben an die Welt und ihre Leitung.”¹⁴ Den optimisme og entusiasme, som Erman her gav udtryk for, blev på denne tid delt af stort set alle tyske akademikere – uanset politisk ståsted.¹⁵

Den nøjagtige ordlyd af Langes svar på dette og mange af de efterfølgende breve fra Erman kan vi som anført kun gisne om, men noget kunne tyde på, at den danske egyptolog i sit svarbrev har kommenteret den politiske udvikling – formentlig på baggrund af oplysninger bragt i de danske dagblade. I Ermans øjne var Lange dog kommet på vildspor, hvorfor han inden længe ville modtage mere lødig information med posten: “Die Zeitungen, die meine Frau Ihnen schickt, mögen Ihnen zeigen, wie die Dinge in Wirklichkeit liegen; was die englisch-französischen Nachrichtenbureaus berichten, ist ja durchweg erlogen.”¹⁶

Krigspropagandaen, og herunder kampen om de neutrale landes gunst, blev fra krigen begyndelse ført på forskellige niveauer af alle de krigsførende lande, men skulle inden for den kulturelle og videnskabelige sfære nå et højdepunkt – eller lavpunkt om man vil – i begyndelsen af oktober 1914 med udsendelsen af 93 prominente tyske videnskabsmænd, forfattere og kunstneres *Aufruf auf die Kulturwelt*.¹⁷ Opråbet, der blev offentliggjort i flere tyske aviser den 4. oktober 1914, blev oversat til ti sprog og nåede via Ritzaus Bureau også hurtigt til Danmark, hvor dagblade landet over omtalte og gengav (dele af) det den 5.-6. oktober.¹⁸ I det tyske opråb protesterede underskriverne imod det, de omfattede som ententens løgn og bagvaskelse af den tyske krigsførelse i Belgien. I seks afsnit, der alle blev indledt med ordene: “Es ist nicht war” benægtede de 93 personligheder, at Tyskland var skyld i krigen, at Tyskland på uhyrlig vis havde krænket Belgiens neutralitet, at de tyske tropper brutalt havde raseret universitetsbyen Louvain, at tysk militær havde krænket folkerettens love, og at ententens kamp mod Tyskland

¹⁴ Adolf Erman til H.O. Lange 14.8.1914. NKS 3736,4^o. KB.

¹⁵ Fritz K. Ringer: *The decline of the German mandarins: the German academic community, 1890-1933* (2. udg.), Hanover 1990, s. 180.

¹⁶ Adolf Erman til H.O. Lange 28.8.1914. NKS 3736,4^o. KB.

¹⁷ Om tysk kulturpropaganda i Danmark under krigen se f.eks. Jesper Düring Jørgensen: Tyske forsøg på kulturpropaganda i Danmark under Den første Verdenskrig. *Fund og Forskning*, 26, 1982, s. 125-152.

¹⁸ Eksempelvis *Politiken*, *Nationaltidende* og *Sorø Amtstidende* (5.10) og *Fyns Social-Demokrat*, *Kolding Social-Demokrat* og *Lolland-Falsters Folketidende* (6.10).

udelukkende var en kamp mod den "såkaldte" tyske militarisme, og ikke mod tysk kultur.¹⁹

Adolf Erman var ikke at finde blandt medunderskriverne af opråbet, der vakte udbredt forargelse såvel blandt krigsmodstanderne som i de neutrale lande.²⁰ Det var han til gengæld af et andet opråb, *Erklärung der Hochschullehrer des Deutschen Reiches*, der blev udsendt blot tolv dage efter *Aufruf auf die Kulturwelt*. Opråbet fra den 16. oktober 1914 var underskrevet af over 3.000 tyske professorer, det vil sige stort set den samlede tyske professorstand. I opråbets indledning hed det: "Wir Lehrer an Deutschlands Universitäten und Hochschulen dienen der Wissenschaft und treiben ein Werk des Friedens. Aber es erfüllt uns mit Entrüstung, dass die Feinde Deutschlands, England an der Spitze, angeblich zu unsern Gunsten einen Gegensatz machen wollen zwischen dem Geiste der deutschen Wissenschaft und dem, was sie den preussischen Militarismus nennen. In dem deutschen Heere ist kein anderer Geist, als in dem deutschen Volke, denn beide sind eins, und wir gehören auch dazu."²¹ Erklæringen, der ligesom opråbet fra 4. oktober retfærdiggjorde krigen som en forsvarskamp for tysk ånd og kultur, blev imødegået af 120 britiske universitetsfolks *Reply to the German Professors by British Scholars* den 21. oktober 1914.

Om det var de fra fru Erman tilsendte aviser, der havde haft den ønskede effekt, får stå hen. Men i et brev fra maj eller begyndelsen af juni 1915 slog Lange over for sin tyske ven fast, at han ikke tog del i tidens antityske propaganda – af Erman i sit svar fra 7. juni med et formentlig andet og noget skarpere ordvalg benævnt "der Flut von Gemeinheit, Lüge und Verrat."²²

Af Ermans brev fremgår det, at Lange havde inviteret ham til Danmark, hvad den tyske egyptolog dog takkede pænt nej til. Tiden og humøret var ikke til udlandsrejser, ligesom Erman, hvis ældste søn, Peter, var indkaldt og på dette tidspunkt befandt sig ved Reims i det nordlige Frankrig, foretrak at blive i Tyskland, hvor han bedre kunne holde sig

¹⁹ Opråbet er bl.a. genoptrykt i Klaus Böhme: *Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg*. Stuttgart 1975, s. 47ff.

²⁰ Om de udenlandske reaktioner på opråbet se f.eks. Jürgen von Ungern-Sternberg og Wolfgang von Ungern-Sternberg: *Der Aufruf "An die Kulturwelt!" Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg*, 2. udg., Frankfurt am Main 2013, s. 91-118.

²¹ Her citeret efter Böhme, 1975, s. 49.

²² Adolf Erman til H.O. Lange 7.6.1915. NKS 3736,4^o. KB.

orienteret om sønnens og de øvrige til hæren indkaldte familiemedlemmers ve og vel. I forbindelse med afslaget på Langes tilbud, udtrykte Erman dog sin sympati for Danmark: “Es ist mir immer eine Beruhigung zu denken, dass Ihr Land zu den wenigen gehört, die wirklich neutral bleiben, zu den wenigen, in die wir auch nach dem Krieg noch werden reisen können und wollen.” De primære modstandere på slagmarken, England og Frankrig, hørte tydeligvis ikke hertil. Hovedparten af de franske egyptologer havde Erman og de omkring ham stående filologisk orienterede tyske kollegaer allerede længe inden krigen næret en faglig uvilje imod. Der var dog enkelte, som Erman fortsat havde såvel menneskelig som faglig respekt for, og hvis skæbner under krigen han bekymrede sig for, afslørede han over for Lange. Det gjaldt den franske egyptologis mangeårige førstemand, Gaston Maspero (1846-1916), hvis søn tidligere på året var faldet ved Vauquois og Pierre Lacau (1873-1963), den dengang nydudnævnte leder af *Service des Antiquités* i Kairo, om hvem Erman bemærkede: “Lacau soll auch im Feld stehen; möchte wenigstens der bewahrt bleiben.”

Videnskabens fremtid, herunder spørgsmålet om det fremtidige videnskabelige samarbejde på tværs af landegrænserne, lå Lange stærkt på sinde. Erman slog i et brev fra oktober 1915 fast, at han delte sin danske kollegas bekymring, men at han og størstedelen af de tyske videnskabsmænd fortsat ville tage del deri:

“Glauben Sie mir aber und sagen Sie es Ihren und unsern Freunden, dass die deutschen Gelehrten in ihrer grossen Mehrheit mit den Äusserungen einzelner Fanatiker nichts zu tun haben. Wir werden auch in Zukunft mit jedem unsere wissenschaftliche Arbeit fortsetzen, natürlich voraussetzt, dass er es uns nicht durch ein Benehmen im Stile von Ramsay oder einzelner Pariser Akademiker unmöglich gemacht hat. Solcher Personen giebt es nun freilich genug, hüben wie drüben, aber zum Glück sind es auch fast durchweg Leute, die für die ernste wissenschaftliche Arbeit ohnehin nicht oder nicht mehr in Frage kommen. (...) Ansichten über das künftige Verhalten der Gelehrten wie sie Ed. Meyer neuerdings vorträgt, sind Privatmeinungen eines überreizten Mannes und keineswegs die Ansicht unserer Akademie.”²³

²³ Adolf Erman til H.O. Lange 22.10.1915. NKS 3736,4^o. KB.

Erman gav her to eksempler på videnskabsfolk – en fra hver lejr – der i hans optik var gået for langt. Den britiske klassiske arkæolog William M. Ramsay (1851-1939) og den tyske historiker og medunderskriver af *Aufruf auf die Kulturwelt*, Eduard Meyer (1855-1930), med hvem Erman ellers i årtier havde haft et nært venskab.²⁴ Ramsay havde været medunderskriver på en protestskrivelse mod en britisk krig mod Tyskland, der blev bragt i *The Times* den 1. august 1914 – samme dag som Tyskland erklærede Rusland krig, men ændrede holdning efter det tyske angreb på Belgien, og så nu Tysklands ageren som “an attempt to enslave Europe”. Dette skulle naturligvis forhindres, koste hvad det ville, lød det fra Ramsay i selvsamme *The Times* den 15. august.²⁵

Ermans bemærkning om, at venen Eduard Meyers holdninger ikke blev delt af et flertal af berlinerakademiets medlemmer, tog givetvis udgangspunkt i Eduard Meyer og den klassiske filolog Ulrich von Wilamowitz-Moellendorffs (1848-1931) med fleres ønske i juli 1915 om, at akademiet skulle ekskludere samtlige franske medlemmer som gengældelse for, at Académie des Inscriptions et Belles-Lettres og Académie des Sciences i Paris i begyndelsen af året havde ekskluderet underskriverne af *Aufruf auf die Kulturwelt*. Et flertal af akademimedlemmerne i Berlin bakkede derimod i stedet op om et forslag udarbejdet af fysikeren Max Planck (1858-1947) og Erman, som gik ud på at lade spørgsmålet om, hvilke tiltag der evt. skulle tages over for akademierne i de fjendtligt indstillede lande hvile til efter krigen.²⁶

Erman hævdede i sit brev fra den 21. oktober 1915, at langt størstedelen af de tyske intellektuelle ikke ville have noget at gøre med enkelte fanatikeres udtalelser. Men når det kom til spørgsmålet om de tyske krigsmål var et stort flertal af dem her i 1915 tilhængere af ultraanneksionistiske territorialkrav. Det kom bl.a. til udtryk den 20. juni 1915 i den såkaldte *Intellektuelleneingabe* (også kendt som *Seeberg-Adresse*), som de to berlinerprofessorer Reinhold Seeberg (1859-1935) og Dietrich Schäfer

²⁴ Gertzen 2013, s. 302f, 321.

²⁵ Stuart Wallace: *War and the Image of Germany. British Academics 1914-1918*, Edinburgh 1988, s. 24ff.

²⁶ Jürgen von Ungern-Sternberg: *Wie gibt man dem Sinnlosen einen Sinn? Zum Gebrauch der Begriffe “deutsche Kultur” und “Militarismus” im Herbst 1914*. Wolfgang J. Mommsen (red.): *Kultur und Krieg: Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*, München 1996, s. 82. Om de franske akademiers reaktion på “Aufruf an die Kulturwelt” se også Martha Hanna: *The Mobilization of Intellect: French Scholars and Writers during the Great War*, Cambridge (Mass.) – London 1996, s. 78-85.

(1845-1929) orkestrerede. Erklæringen slog fast, at kun en såkaldt *Siegfrieden*, hvor Frankrig og Rusland afgav store landområder til Tyskland, kunne komme på tale for Tyskland. Den blev overrakt til rigskansleren Theobald von Bethmann Hollweg (1856-1921) den 8. juli 1915, vandt stor udbredelse og blev underskrevet af 1.347 intellektuelle, herunder 352 universitetsprofessorer. Som modreaktion udarbejdede en gruppe intellektuelle omkring professorerne Hans Delbrück (1848-1929) og Adolf von Harnack (1851-1930) den 9. juli en erklæring, hvis medunderskrivere gik i brechen for en såkaldt *Verständigungsfrieden* med mere moderate krav. Denne erklæring fik blot 141 underskrifter, hvoraf de 80 stammede fra universitetsprofessorer.²⁷

Es wird so unendlich viel bei uns gedruckt

Efter næsten et års tavshed hørte Lange i sommeren 1915 nyt fra hans og Ermans fælles ven og kollega Alan H. Gardiner i England, der i sit brev bl.a. berørte sit forhold til tyske egyptologer. Gardiner havde ikke umiddelbart lyst til at kontakte sine mangeårige tyske venner og kollegaer, men over for Lange, som han givetvis formodede ville være i forbindelse med Erman og måske også andre tyske egyptologer, rakte han alligevel en forsonende hånd frem:

“If you are in communication with any of my former colleagues I would be deeply indebted to you if you would tell them that I still value and desire their friendship and kindly thoughts, and guard a grateful remembrance of the help and hospitality they had always shown to me.”²⁸

Lange viderebragte som ønsket budskabet til Berlin, hvor Erman tog godt imod det:

“Gardiners Worte finden bei allen Kollegen, denen ich sie mitgeteilt habe, das gleiche Echo; schreiben Sie ihm doch, dass dem so ist und dass jeder von uns annimmt, dass unsere aegyptische Gemeinde auf beiden Seiten weiter Freundschaft hält. Mit

²⁷ Ringer 1990, s. 190.

²⁸ Alan H. Gardiner til H.O. Lange 20.7.1915. NKS 3736,4^o. KB.

Ausnahme natürlich der Leute vom Schlage Budge oder Sayce, aber auf die kommt es ja nicht an.”²⁹

Archibald Henry Sayce (1845-1933), professor i assyriologi ved universitetet i Oxford, havde i et indlæg i *The Times* i december 1914 leveret et af de groveste britiske angreb mod tysk kultur og åndsliv. Inden for videnskabens område havde Tyskland ikke leveret et eneste stort navn, og det samme gjaldt – med undtagelse af Goethe – inden for litteraturens, hævdede Sayce blandt andet og sluttede sin fordømmelse af krigsmodstanderens åndselite af med at slå fast, at tyskerne fortsat var, som de havde været femten århundreder tidligere, “the barbarians who raided our ancestors and destroyed the civilisation of the Roman Empire.”³⁰ Sayce var endvidere – modsat Budge – at finde blandt medunderskriverne af det britiske modsvar til de to tyske opråb fra henholdsvis den 4. og 16. oktober 1914, *Reply to the German Professors*, bragt i *New York Times* og *The Times* den 21. oktober 1914.³¹

Erman modtog den 17. november et brev – formentlig i form af et postkort – fra Lange, som den danske egyptolog have forfattet tre dage tidligere. Ordlyden savner vi, men Ermans svar giver os igen en vis indsigt i de emner, Lange kom ind på i sit brev. Lange må have udtalt sig om de mindre nationers – herunder Danmarks – forhold under den verserende storkrig, og det på en måde, der tiltalte Erman:

“Ihren Brief vom 14. erhielt ich heute; wir haben uns an der klaren Aussprache Ihrer Meinung gefreut. Sie haben ganz recht und man muss schon mit Fanatismus und Blindheit geschlagen sein, um nicht zu sehen, dass die kleinen Nationen ein Glück für die Welt sind. Ich glaube, dass auch (ausser den Tollen, die es ja in allen Ländern giebt) niemand bei uns anders denkt.”³²

En reference til den stærkt nationalistiske tyske historiker Heinrich von Treitschke (1834-1896) falder dog Erman for brystet, og han advarede Lange mod at tage udsagn fra folk som Treitschke og en af den-

²⁹ Adolf Erman til H.O. Lange 9.11.1915. NKS 3736,4^o. KB.

³⁰ Her citeret efter Wallace 1988, s. 38.

³¹ Om Budge og Sayce se endvidere M.L. Bierbrier (red.): *Who Was Who in Egyptology*, London 2012, s. 90ff og 489f.

³² Adolf Erman til H.O. Lange 17.11.1915. NKS 3736,4^o. KB.

nes elever, militærhistorikeren og generalen Friedrich von Bernhardi (1849-1930), alvorligt:

“Die Äusserung von Treitschke, auf die Sie anspielen, kennt keiner von uns; Sie müssen überhaupt alle solche litterarischen Missgriffe nicht zu sehr beachten. So wird uns immer ein Buch eines Herrn Bernhardy als Spiegelbild deutscher Gesinnung vorgehalten und wir haben doch seiner Zeit konstatirt, dass von Universitätskollegen es nur einer kannte, der Politiker von Interesse ist. Nachher stellte sich heraus, dass fast die ganze Auflage ins Ausland verkauft war. Es wird so unendlich viel bei uns gedruckt und nur das allerwenigste davon hat eine Bedeutung und Wirkung.”

Erman havde uden tvivl Friedrich von Bernhardis bog *Deutschland und der nächste Krieg* fra 1912 i tankerne. I bogen pegede Bernhardi bl.a. på Tysklands pligt til at føre krig, hvis landet skulle bevare og udbygge sin position som verdensmagt, hvorfor den i Ententemagternes propaganda blev fremhævet som et eksempel på tysk nationalistisk krigshetz. Men modsat hvad Erman her hævdede, var Bernhardis bog en stor publikumssucces i Tyskland, og hans holdninger var vidt udbredte og indflydelsesrige allerede inden krigens start.³³ Erman kan derfor ikke have været helt så uvidende om Treitschke og Bernhardis tanker og udgydelser, som han her lod Lange forstå. I den igangværende *Krieg der Geister* havde han som internationalt orienteret tysk professor dog god grund til at holde dem begge ud i strakt arm.

Men hvor stod Erman egentlig politisk? Det er vanskeligt at give et entydigt svar på, hvilket i øvrigt også kan siges om Lange. I sine erindringer *Mein Werden und mein Wirken* fra 1929 betegnede Erman sig som upolitisk, som en der aldrig havde dedikeret sig til en bestemt politisk retning.³⁴ Modsat faderen Georg Adolf Erman (1806-1877), der ligeledes havde været professor ved universitetet i Berlin og under 1848-revolutionen havde tilhørt den republikanske venstrefløj, holdt Adolf Erman sig ude af politik. Grunden var ikke manglende politisk

³³ Wolfgang J. Mommsen: Die deutschen kulturellen Eliten im Ersten Weltkrieg. Mommsen (red.): *Kultur und Krieg: Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*, 1996, s. 1.

³⁴ Adolf Erman: *Mein Werden und mein Wirken: Erinnerungen eines Alten Berliner Gelehrten*, Leipzig 1929, s. VI.

interesse, men derimod Ermans holdning til videnskaben, som han betragtede som værende hævet over alt andet.³⁵ Den og kun den var hans kald. Den tyske egyptolog og videnskabshistoriker Thomas L. Gertzen har meget rammende beskrevet Erman som opfyldt af "preussischen Hohenzollern-Patriotismus" og tildelt ham en diffus placering "innerhalb des bürgerlichen Spektrums zwischen Konservatismus und Liberalismus". Tættere på hans politiske ståsted kommer vi næppe her. I forlængelse heraf kan det ikke overraske, at Erman distancerede sig klart fra det tyske socialdemokrati og tidens øvrige venstrefløjspartier.³⁶

Det næste i rækken af bevarede breve fra Erman til Lange stammer fra midten af januar 1916. Af ordlyden kan man konkludere, at mindst et brev fra Lange fra den mellemliggende tid må være gået tabt.³⁷ I dette brev har Lange i et eller andet omfang berørt de igangværende fordrivelser og massakrer på armenere, som Tysklands allierede, Det Osmanniske Rige, stod bag. Et folkedrab, der i perioden 1915-18 kostede mellem 1 og 1,5 mio. armenere livet. Erman anerkendte uhyrlighederne, men skiftede hurtigt fokus til krigsforbrydelser, som russiske soldater skulle have begået i Østprøjsen:

"Aber wenn Sie einmal näheres über die Greuel der Russen in Ostpreussen hören werden, die ohne Nationalhass systematisch die Jungen über 14 Jahre umgebracht, alle Frauen geschändet und sogar die Gräber durchwühlt haben, so werden Sie zugeben, dass der Teufel auch ausserhalb der Türkei seine Rechnung gefunden hat."³⁸

Den 1. marts skrev Erman på ny. Forud må være gået et brev fra Lange, hvori den danske egyptolog bl.a. har viderebragt nyt fra den fælles ven, Alan H. Gardiner, i England. Gardiner havde i begyndelsen af februar sendt Lange et længere brev, der overvejende var holdt i en pessimistisk tone. Mod slutningen ytrede han dog et vagt håb:

³⁵ Bernd U. Schipper: Adolf Erman (1854-1937). Leben und Werk. Bernd U. Schipper (red.): Ägyptologie als Wissenschaft. Adolf Erman (1854-1937) in seiner Zeit, Berlin-New York 2006, s. 10.

³⁶ Gertzen 2013, s. 148f, 387f.

³⁷ Lange og Erman havde for vane at sende hinanden jule- og nytårshilsner. Det har de rimeligvis også gjort i 1915.

³⁸ Adolf Erman til H.O. Lange 19.1.1916. NKS 3736,4^o. KB.

“It is a hard time for the world, but I trust that by the end of the year the nations will be beginning to cool their passions and to turn to the work of reconstruction. Then I fancy that I too, in my own small way, shall have my appointed task, for, in spite of what some people say, the ties that have been temporarily dissolved will have to be renewed, and every individual who has and can strengthen those ties will help to create that new Europe that we need so badly, – a Europe of mutual tolerance. All this may sound over idealistic, remote from practical politics. But I, for one, believe that the old Europe has nearly seen its day.”³⁹

I hvilken form og udstrækning Lange videregav den engelske ven og kollegas ord til Erman i Berlin, ved vi desværre ikke, men den tyske egyptolog udtrykte umiddelbart bekymring for sin tidligere elev og medarbejders pessimistiske sindelag. Gardiners håb om en snarlig fred, delte Erman også, men han knyttede nogle tidstypiske tyske kommentarer til den:

“Für den Frieden giebt es wohl nur die eine Möglichkeit, dass wir uns einen Schutz gegen künftige Überfälle schaffen; sonst werden wir aus Neid und Hass nach einigen Jahren wieder überfallen.”⁴⁰

Det Tyskland, der i begyndelsen af august 1914 havde erklæret Rusland og Frankrig krig og invaderet det neutrale Belgien, var i Ermans optik ikke aggressor men offer. Og han stod ikke alene med det synspunkt. Tværtimod. Opfattelsen af at ententen var hovedansvarlig for krigens udbrud, delte så godt som alle tyske akademikere.⁴¹

“Ihr Brief hat uns sehr wohlgetan”

Om der indtrådte en mindre pause i korrespondancen de to mænd i mellem, eller om der er tale om en lakune i det bevarede arkivmateriale, er vanskeligt at svare på, men først fra juli 1916 foreligger et brev fra Erman i Langes arkiv. Brevet, eller rettere postkortet, var kortfattet men

³⁹ Alan H. Gardiner til H.O. Lange 6.2.1916. NKS 3736,4^o. KB.

⁴⁰ Adolf Erman til H.O. Lange 1.3.1916. NKS 3736,4^o. KB.

⁴¹ Ringer 1990, s. 182.

indholdet trist, idet Erman orienterede Lange om sønnen Peters død på slagmarken den 1. juli.⁴² Da Erman ikke umiddelbart modtog noget svar fra Lange, skrev han små to uger senere et nyt brev til Lange. Sønnens død var naturligvis et voldsomt chok for Erman og hans hustru. Sorg og vrede fyldte den tyske egyptolog: “Es ist schwer nicht bitter zu sein und alle die landläufigen Trostgründe sind für uns Phrasen. Das einzige ist, dass er seine Pflicht getan hat, ‘wie das Gesetz es befahl’; so sah er es selbst an in seinen Briefen.”⁴³ Ermans første brev var nået frem til Lange i København, og den danske egyptolog reagerede naturligvis derpå. Hans svar har krydset Ermans andet brev fra 21. juli, for allerede fire dage senere skrev Erman til Lange på ny:

“Ihr Brief hat uns sehr wohlgetan; Trost giebt es ja nicht, aber für Teilnahme und Freundschaft ist man in solchen Zeiten empfänglich. (...) Was Sie allgemein über die Welt und ihren Wahnsinn schreiben, ist uns allen aus der Seele gesprochen; es wird wenig Menschen in Deutschland geben (von Narren und dummen Jungen abgesehen) die nicht so denken. Es muss und wird nach dem Kriege in allen Ländern eine Bewegung einsetzen, die derartiges für die Zukunft unmöglich macht und gerade die neutralen Länder müssen da die Hauptrolle spielen.”⁴⁴

Med brevet vedlagde Erman desuden en udtalelse fra akademikollegaen Benno Erdmann (1851-1921) som udtryk for, hvad størstedelen af berlinerakademiets medlemmer angiveligt tænkte om de daværende forhold. Erman bad Lange videresende den til Gardiner i England, dog uden noget større håb om at den ville nå frem, som Erman en anelse hånligt afsluttede sit brev: “Aber die englische Zensur wird deutsche Drucksachen nicht durchlassen auch wenn sie über Philosophie handeln!”

I skyggen af den danske regeringskrise i forbindelse med salget af de dansk-vestindiske øer, der fra tysk side frygtedes at føre Danmark væk fra neutralitetens vej, skrev Erman i begyndelsen af september et nyt brev til Lange, der bl.a. indeholdt et muligt dystert fremtidsscenario: “Das neueste Gespenst ist ja, dass nun auch Ihr Land aus der Neutralität heraustreten könnte – das verhütte Gott, aber in der heutigen Welt

⁴² Adolf Erman til H.O. Lange 8.7.1916. NKS 3736,4^o. KB.

⁴³ Adolf Erman til H.O. Lange 21.7.1916. NKS 3736,4^o. KB.

⁴⁴ Adolf Erman til H.O. Lange 25.7.1916. NKS 3736,4^o. KB.

ist alles möglich und vielleicht muss Ihr Junge und mein Henri auch nochmal auf einander schießen.”⁴⁵ Et uvirkeligt og i sidste ende måske også urealistisk scenarie i de to mænds øjne, men ikke desto mindre et scenarie, der med den tyske flådeledelses genoptagelse af planlægningen af en eventuel krig mod Danmark i sommeren 1916 var rykket en smule tættere på at blive til virkelighed.⁴⁶ De planer var de to egyptologer naturligvis fuldstændig uvidende om. Ermans pessimistiske tone gennemsyrede imidlertid hele brevet. Selv i det videnskabelige arbejde fandt han ingen trøst: “Auch die Arbeit tut man nur gewohnheitsgemäss und hat im Grunde nur den Wunsch, einzuschlafen.” Men til sidst blev der alligevel plads til et lille håb: “Zuweilen träume ich doch, dass wir uns noch einmal wiedersehen.”

Igen kan vi kun gisne om det nøjagtige indhold og ordlyden af Langes svar, men to uger senere gav det Erman anledning til atter at fattede pennen. Af hans svar kan vi se, at Lange i sit brev bl.a. havde foreslået en privat sammenkomst mellem egyptologerne, når krigen var forbi, hvor man kunne få bilagt eventuelle stridspunkter og finde tilbage til det gode samarbejde, der herskede på fagets filologiske felt, inden krigen brød ud. Erman bifaldt umiddelbart idéen, men havde dog enkelte forbehold: “Thren Gedanken einer künftigen privaten Zusammenkunft der Ägyptologen finde ich sehr gut und Steindorff, den ich gerade sprach, war auch ganz dafür. Bei den deutschen Freunden ist wohl kaum ein Bedenken; auch Schaefer würde wohl vernünftig sein, so sehr er auch zu Ed. Meyers Sippe schwört. Nur mit Reisner würde wohl keiner mehr zusammen sein wollen, der hat sich zu undankbar gegen Deutschland benommen und ohne jeden Grund oder Zwang.”⁴⁷

Den amerikanske egyptolog og professor ved universitetet i Harvard, George A. Reisner (1867-1942), som Erman her tog afstand fra, var som sin amerikanske kollega James H. Breasted (1865-1935) ellers en god ven af tysk egyptologi og den filologiske skole, som Erman ledede. Men Reisner, der under krigen foretog flere udgravninger i Egypten og Nubien, havde – til trods for at USA på dette tidspunkt fortsat var neutral – stillet sig til rådighed som rådgiver for de britiske myndigheder i Kairo, hvad der førte til tysk vrede. Reisners nære forhold til

⁴⁵ Adolf Erman til H.O. Lange 1.9.1916. NKS 3736,4^o. KB.

⁴⁶ Christian Paulin: Veje til strategisk kontrol over Danmark. Tyske planer for et præventivt angreb 1916-1918. *Historisk Tidsskrift*, 109:2, 2009, s. 424.

⁴⁷ Adolf Erman til H.O. Lange 14.9.1916. NKS 3736,4^o. KB.

den ligeledes af Erman omtalte Leipzig-professor Georg Steindorff, led således stor skade derved, og de venskabelige relationer de to mænd i mellem blev først genoptaget i 1926.⁴⁸

I sit brev til Lange berørte Erman også et andet ømtåleligt punkt, nemlig udgivelsen af en ny koptisk ordbog, som den britiske koptolog Walter E. Crum (1865-1944) forberedte. Crum, der var en nær ven af Lange, havde studeret i Paris under Gaston Maspero og i Berlin under Erman, med hvem han bevarede et livslangt venskab. Erman havde opfordret Crum til at kaste sig over arbejdet med den koptiske ordbog, der skulle fungere som en pendant til den af Erman redigerede *Wörterbuch der Ägyptischen Sprache*.⁴⁹ Crums ordbog skulle naturligvis udgives i den egyptiske filologis hovedstad, Berlin. Men de planer spændte krigen nu ben for, frygtede Erman:

“Gleichzeitig hatte ich von Crum Nachricht, die so klang, als ob unsere englischen Kollegen dort unter dem Druck der dortigen Stimmung ständen. Ich habe ihn nun gebeten, keine übereilten Schritte in Sachen des Koptischen Wörterbuches zu tun; nach dem Kriege wird sich dafür schon irgend ein Weg finden.”

Erman frygtede naturligvis, at det stort anlagte projekt som en følge af krigen nu var ved at glide berlinerakademiet og dermed tysk egyptologi af hænde.

Den 18. november 1916 skrev Erman til Lange på ny. Denne gang var brevet holdt i en mere optimistisk tone. Efter nogle indledende, faglige bemærkninger gik Erman videre med en beskrivelse af arbejdslivet, som nu var udholdeligt igen: “Sie sehen, wir leben und arbeiten noch und lesen Kolleg und selbst die Aufgeregtsten fangen wieder an, ihren wissenschaftlichen Interessen nachzugehen.”⁵⁰ Krigen betragtede Erman nu som en ubekvem årstid, “deren Ende man gern erleben möchte.” Mange af Langes betragtninger ville Erman gerne skrive under på, men han følte et behov for at korrigere sin danske ven og kollega på et enkelt punkt. Lange må i sit forudgående brev have benyttet den østrigske forfatter og dramatiker Franz Grillparzers kendte diktum, *von*

⁴⁸ Jason Thompson: *Wonderful Things: A History of Egyptology, 3, From 1914 to the Twenty-first Century*, Cairo – New York 2018, s. 8, 35.

⁴⁹ Thompson 2018, s. 167f.

⁵⁰ Adolf Erman til H.O. Lange 18.11.1916. NKS 3736,4^o. KB.

der Humanität über die Nationalität zur Bestialität, i forbindelse med sin analyse af de politiske forhold. Erman anerkendte til dels rigtigheden deri, men slog fast, at der var en anden og væsentligere årsag til tingenes slette tilstand end den fremherskende nationalisme:

“Freilich ist das nur die eine Wurzel des jetzigen Elends, die andere und dickste ist der wirtschaftliche Neid und das Britannia rule the waves. Es ist doch, als ob der Menschheit einmal klar gemacht werden sollte, wohin ihr Streben nach ‘Macht’ und Reichtum und den sonstigen Dingen dieser Welt führt. Aber wozu bei diesem Strafgericht unsere armen Jungen, die wahrlich vernünftig und bescheiden und von reinlicher Gesinnung waren auch geschlachtet werden mussten, das verstehe ich nicht. Die angebliche Solidarität des Volkes ist für mich nur eine theologische Verlegenheitskonstruktion.”

Nok var retorikken i de mest krigslystne kredse i Tyskland for skarp for Ermans ører, men i hans sind herskede der fortsat ingen tvivl om, hvem der bar hovedansvaret for den igangværende krig. Det gjorde England.

“How can the German people be brought to its senses?”

Hvorledes Lange forholdt sig til dette altoverskyggende spørgsmål i 1916, får vi som bekendt ikke svaret på i Ermans arkiv i Bremen. Vender vi derimod blikket mod Langes eget arkiv på Det Kgl. Bibliotek i København og et bevaret brevudkast fra Lange til Alan H. Gardiner dateret den 28. august 1916, bliver vi klogere derpå. Om ordlyden var fuldstændig identisk i det brev, som Gardiner senere modtog, ved vi ikke, da brevet ikke er bevaret i Gardiners arkiv i Oxford, men indholdsmæssigt har det endelige brev næppe adskilt sig væsentligt fra udkastet, som det kan ses af Gardiners efterfølgende svar.⁵¹ Modsat sin ofte mere tilbageholdende britiske kollega og ven udtalte Lange sig bramfrit om den igangværende krig, og han lagde her i slutningen af august 1916 ikke skjul på, hvor hans politiske sympatier lå, og hvem der i hans øjne var hovedansvarlig for krigens rædsler:

⁵¹ Alan H. Gardiner til H.O. Lange 10.9.1916. NKS 3736,4^o. KB.

“Now we have entered the third year of the war, may God grant, that it will be the last. Today I see, that Romania has sided with You, and my hope is, that the decision will be hastened by that mean. But how can the German people be brought to its senses? When will the Germans understand, that they are the principal hindrance for a peaceful future for Europe? It is the calamity of the Germans, that they with all their talents and virtues are children in political matters; they let their rulers put them off with political dreams and vague theories, and they have no experience of the political realities; they cannot appreciate the results of their acts. They let themselves become so absorbed by their scientific and practical work, by their money making and idiosyncrasies, that they are the easiest people in the world to rule. The state is strong, but there is no public opinion except the state-made official. The independent thinking people lets the state deal with the common weal as it likes, they are loyal and obeying. If only the people could wake up and take its destinies in its own hands. Then I think that a new epoch would dawn for the european civilisation. Now we are all fearing Germany at the same time, that we feel us quite at home with many Germans and strongly affected by their private sorrows and misfortunes.”⁵²

Vi kan naturligvis ikke vide det med sikkerhed, men så klar i mælet var Lange næppe over for sin ven og mentor i Berlin. En ven, der endda havde mistet sin ældste søn ved fronten. For Lange må det have været lidt af en balancegang på den ene side at debattere tidens altoverbyggende emne og samtidig undgå at sære den hårdtprøvede Ermans følelser.

Men at Lange ikke holdt sig tilbage for at kritisere nogle af Ermans mere krigshungrende kollegaer, får vi endnu et bevis på i Ermans sidste brev fra 1916 – krigens tredje år. Umiddelbart udtrykte Erman nok engang forståelse for Langes synspunkt: “Dass Sie sich an unsern mittelalterlichen Historiker ärgern, begreife ich; wir tun es auch. Er und der alte Historiker sind die enfants terribles und ich denke sie mir zuweilen als Propheten und Eiferer, die die nicht rechtgläubigen schlachten möchten. Nach dem Fiasko das ihre Agitation erlitten hat, ist der antike Kollege stiller geworden; der mittelalterliche hat einen beschränkten

⁵² H.O. Lange til Alan H. Gardiner 28.8.1916 (udkast). NKS 3736,4^o. KB.

Gesichtskreis (er ist ursprünglich Volksschullehrer gewesen) und kann nicht anders als bei seiner Meinung bleiben und für sie rasen.”⁵³

Erman satte ikke navne på de to af Lange omtalte tyske videnskabsmænd, men ud fra Ermans beskrivelse må det dreje sig om Eduard Meyer (“der antike Kollege”) og Dietrich Schäfer – begge professorer ved universitetet i Berlin. Vennen Meyers politiske holdninger havde Erman tidligere taget afstand fra, men igen fandt Erman lejlighed til at rette skytset mod den virkelige aggressor, England: “Den ‘Willen zur Macht’ sollte er [Dietrich Schäfer, LSP] lieber uns nicht vorführen, denn der ist englisches Gut und nicht deutsches. Das ist es ja gerade was wir an den Engländern, seit sie gross geworden sind, als unsittlich empfinden, dass sie über das Meer und damit über die Welt herrschen wollen und wirklich glauben, dazu von Gott berufen zu sein. Auf diesen Standpunkt steht in Deutschland weder Regierung noch Volk; wir wollen nur freie Bewegung und Sicherheit von Überfällen.”

Det var dog ikke kun Lange, der ærgrede sig. Fra København havde Erman modtaget en udgave af tidsskriftet *Verden og vi*, hvor den internationalt anerkendte danske læge Edvard Ehlers (1863-1937) havde udtalt sig om genoptagelsen af det videnskabelige samarbejde på tværs af landegrænserne efter krigen. Tonen var, ifølge Erman, tysk fjendtlig og “mit absoluter Ignorirung aller der wahnsinnigen Schimpfereien die von englischen und französischen Gelehrten ausgegangen sind. Er macht uns sogar einen Vorwurf daraus, dass wir Hindenburg, Ludendorff und [August von] Mackensen ehren – ja dürfen wir denn nicht den Männern, die uns vor der russischen, französischen und englischen Invasion errettet haben, dankbar sein? Oder sollen wir etwa French und Joffre zu Ehrendoktoren machen und die russischen Generäle, die Ostpreussen verwüstet haben? Wir werden nach dem Kriege ein internationales Sanatorium für rasende Professoren anlegen müssen, wenn die Wissenschaft wieder in vernünftigen Betrieb kommen soll.”⁵⁴

⁵³ Adolf Erman til H.O. Lange 12.12.1916. NKS 3736,4^o. KB.

⁵⁴ Feltmarskal John French (1852-1925) havde kommandoen over de britiske tropper på Vestfronten fra krigens udbrud i august 1914 til december 1915. General Joseph Joffre (1852-1931) var øverstkommanderende for den franske hær mellem 1914 og 1916. August von Mackensen (1849-1945) var tysk generalfeltmarskal (fra 1915), der bl.a. gjorde sig bemærket i forbindelse med den tysk-østrigske offensiv i Serbien i 1915 og kampagnen i Rumænien året efter. Edvard Ehlers var bl.a. præsident for den danske afdeling af Alliance Française 1915-22, en organisation oprettet i Paris i 1883 med det

Hvordan Erman har set på de beklagelser over forholdene i det neutrale Danmark, som Lange gav udtryk for i sine breve, får stå hen. Set fra Berlin, hvor indbyggerne på dette tidspunkt kæmpede mod kulden på grund af en elendig kulforsyning, og fødevarerforsyningen i vinteren 1916-17 var særlig katastrofal som en følge af den fejlslagne kartoffelhøst i 1916, må Langes og danskernes problemer være for bagateller at regne.⁵⁵ Men Erman udtrykte i sit brev kollegial sympati og forståelse og sluttede sit brev af med et håb om, at freden snart måtte sænke sig: "Heute flog ja die erste Friedenstaube aus". Erman henviste her til det fredstilbud, som den tyske rigskansler Theobald von Bethmann Hollweg samme dag havde præsenteret i den tyske rigsdag. Et fredstilbud, hvor Tyskland dikterede fredsbetingelserne, og som derfor hurtigt blev affejt som tysk propaganda og afvist i London og Paris.

Godt tre måneder inde i krigens fjerde år var Erman på banen igen. I månedsvis havde han ikke hørt fra Lange, hvorfor brevet indledtes med et "leben Sie noch?" Herefter fulgte en kort beskrivelse af tilværelsen i den tyske hovedstad, der var alt andet end munter. *Der Steckrübenwinter* er et af de tilnavne, der fortsat klæber sig til den hungersnød, der i vinteren 1916/17 ramte Berlin og det øvrige Tyskland hårdt. Spisen fandt også vej til Ermans brev: "Wir leben in kleinen und grossen Sorgen und Kümernissen, aber wir leben doch noch alle und essen unsere Kohlrüben in Geduld."⁵⁶ Endnu en gang udtrykte den tyske egyptolog tvivl om, hvorvidt han nogensinde ville få sin mangeårige danske ven at se igen endsige opleve krigens afslutning. Skulle det ikke ske, bad han Lange om at foranledige, at arbejdet med Ermans livsværk – den store egyptiske ordbog – blev færdiggjort og udgivet. Arbejdet med ordbogen gik dog efter omstændighederne godt, kunne Erman ellers berette. Foruden ham selv bidrog tre egyptologer, Heinrich Schäfer (1868-1957), Ludwig Borchardt (1863-1938) og Hermann Grapow, på daværende tidspunkt dertil. Erman havde endda et arbejde om Antinous- og Domitian-obeliskerne i støbeskeen, så helt uden lyspunkter var tilværelsen i Berlin trods alt ikke.⁵⁷

formål at danne et internationalt netværk til udbredelse af fransk sprog og kultur. Med det in mente kan hans antityske holdninger næppe undre.

⁵⁵ Nils Arne Sørensen: *Den store krig. Europæernes Første Verdenskrig*, 2006, s. 210.

⁵⁶ Adolf Erman til H.O. Lange 21.3.1917. NKS 3736,4^o. KB.

⁵⁷ Ermans afhandling *Römische Obelisker* blev udgivet af akademiet i Berlin og udkom samme år.

Hvad Erman i sagens natur ikke kunne vide var, at Lange den 27. februar havde sat sig til skrivebordet og påbegyndt et brev til Erman. Heri kvitterede han for modtagelsen af årsberetningen for arbejdet med den egyptiske ordbog i Berlin og fortalte dernæst om sin korrespondance med W.E. Crum i England. Crum, der havde fået arbejde i det engelske krigsministerium, bifaldt Langes idé om en fremtidig tysk-engelsk sammenkomst, men måtte samtidig meddele, at det i forbindelse med udarbejdelsen af den koptiske ordbog ville være nødvendigt at internationalisere finansieringen af den og dermed løsrive projektet økonomisk fra akademiet i Berlin. Skete det ikke, ville de britiske og franske medarbejdere trække sig fra projektet, ligesom væsentlige håndskrifter i Paris vil være utilgængelige for et rent tysk projekt, skrev Crum. Lange var ikke umiddelbart glad for situationen, om end han viste forståelse for den: “Das alles macht verstimmt. Es ist klar, dass die Klüfte auch in der Wissenschaft grösser sind als je vorher. Leider ist das ganz natürlich, denn die Gelehrten sind ja wie nie vorher Kombattanten geworden und haben sich gründlich kompromittiert. Neulich sah ich, dass Prof. Dietrich Schäfer Redacteur eines neuen Tageblattes der Alldeutschen geworden ist!”⁵⁸ Som følge af bl.a. sin 80-årige mors sygdom lod Lange herefter brevet ligge en lille måneds tid, indtil den 26. marts, hvor han modtog Ermans brev afsendt fra Berlin blot fem dage tidligere, og på ny fattede pennen. Den triste stemning, der havde præget Ermans brev, berørte Lange dybt: “Die Stimmung Ihrer Worte thun mir wirklich leid, aber ich hoffe, dass die liebe Arbeit mit dem WB. Sie doch alles tragen wird. Ich kann mir nicht denken, dass wir uns nicht einen Tag, wenn dies alles ein böser Traum scheint, wiedersehen möchten. Dass doch dieser Tag bald käme! Ja, das WB. muss abgeschlossen werden und zwar durch Sie, ob auch andere den Druck besorgen werden. Die WB.-Gedanke war doch eine glückliche; was ist nicht alles daraus gekommen für unsere Wissenschaft!”⁵⁹

Den koptiske ordbog

Modsat hans forrige brev, nåede dette brev fra Lange frem til Erman i Berlin – og, som det havde været tilfældet med Ermans brev, igen på mindre end en uge. Belært af erfaringen havde Lange endvidere

⁵⁸ H.O. Lange til Adolf Erman 27.2.1917. Erman-Nachlass. SuUB.

⁵⁹ H.O. Lange til Adolf Erman 26.3.1917. Erman-Nachlass. SuUB.

sendt et postkort med en kort tekst, der ligeledes var sluppet igennem censuren og nået frem. I sit svar fra begyndelsen af april bad Erman Lange meddele Crum i England, at venskabet de to imellem fortsat bestod, til trods for krigens rasen og den ofte uforsonlige retorik de to landes videnskabsfolk imellem. Crums udmelding via Lange omkring det fremtidige arbejde omkring udgivelsen af den koptiske ordbog udtrykte Erman umiddelbart fuld forståelse for: "Auch der Gedanke, das Koptische Wörterbuch auf einen neutralen Boden künftig zu verpflanzen, ist mir geläufig; es kommt ja nicht darauf an, wo es gemacht wird, sondern nur darauf, dass es gemacht wird und gut gemacht wird. Und ein Erscheinen in lateinischer Sprache war ja ohnehin vorgesehen. Würde Ihr Jakobsenfonds Mittel dafür haben?"⁶⁰

Uheldigvis er Langes 'dobbeltbrev' fra 27. februar/26. marts det eneste bevarede fra den danske egyptolog i Ermans arkiv fra året 1917. Frem til januar 1918 må vi derfor igen lade os stille tilfreds med den ermanske 'envejskommunikation'. Af den fremgår det, at spørgsmålet om den koptiske ordbogs fremtid lå Erman stærkt på sinde. Det kan ikke undre, da Erman sammen med akademikollegerne Adolf von Harnack (1851-1930) og Wilhelm Schulze (1863-1935) i sin tid havde anbefalet projektet over for akademiet i Berlin og opnået en tiårig økonomisk støtte fra den tilknyttede Wenzel-Heckmannstiftung umiddelbart inden krigen brød ud. Henover sommeren 1917 debatterede Lange og Erman lystigt projektets fremtid, herunder hvem der skulle sidde i den af Lange foreslåede nedsatte komité bestående af forskellige eksperter på området. Ifølge Erman skulle ordbogsarbejdet gennemføres, så det kunne tjene som et forbillede for et fremtidigt internationalt samarbejde. Selv om alle involverede parter som udgangspunkt var indforstået med præmisserne for projektet, forudså Erman, at det ville støde på vanskeligheder. I midten af juni bad han derfor Lange om at sætte sig i spidsen for arbejdet: "Ein Hauptpunkt für mich (und gewiss auch für andere!) wäre dass Sie die Sache in Ihre bewährte und geübte Hand nähmen."⁶¹ I juli præsenterede Erman den tanke, at Videnskabernes Selskab i København helt overtog ordbogsprojektet fra akademiet i Berlin. Der skulle i så fald nedsættes en mindre, arbejdende komité bestående af Lange, Crum, Erman og den hollandske egyptolog Pieter Boeser (1858-1935) samt en større rådgivende komité bestående

⁶⁰ Adolf Erman til H.O. Lange 2.4.1917. NKS 3736,4^o. NKS 3736,4^o. KB.

⁶¹ Adolf Erman til H.O. Lange 18.6.1917. NKS 3736,4^o. KB.

af fagfolk fra en række europæiske lande og USA. Om sine be-
grunde for at tage plads i komitéen skrev Erman: “Dass ich Gewicht
darauf lege, auch in dem Ausschuss zu sein, hat seinen Grund natür-
lich darin, dass ich nur dann hoffen kann, grössere Mittel von unserer
Akademie zu erhalten, wenn sie auch ferner dem Unternehmen nahe
steht.”⁶² Umiddelbart en plausibel forklaring, selv om man kan sætte
spørgsmålstegn ved, hvor mange midler Erman og akademiet i Berlin
reelt ville kunne stille til rådighed for projektet på dette tidspunkt og
i fremtiden. Erman har nok i lige så høj grad set det som en mulighed
for fortsat at kunne gøre sin – og dermed tysk – indflydelse gældende.
Og skulle projektets ledelse endelig overgå til en udlænding, var den
mangeårige ven og loyale støtte i København den rette i Ermans optik.
Han sluttede sit brev af med at slå fast: “Wir geben unser Kind ab und
tun dies gern, weil wir wissen, dass es bei Ihnen in gute Hände kommt,
aber wenn wir ernstlich für es sorgen sollen, muss das Kind uns nicht
verleugnen; es muss nicht aussehen als sei für Crum noch darin Platz
und nicht für einen Deutschen.”

Den 19. juli modtog Erman et brev fra Crum, hvori denne bifaldt
de af Lange fremførte planer om at videreføre ordbogsprojektet. I den
forbindelse ønskede Erman at vide, om Lange kunne tiltræde de forslag,
Erman havde fremsat i sit forrige brev.⁶³

I hvor høj grad Ermans plan var udarbejdet i samspil med Lange
i København, lader sig ikke her slå fast, men Lange havde uden tvivl
aktier deri, og det lykkedes også den danske egyptolog hurtigt at opnå
økonomisk støtte i form af 10.000 kr. til ordbogsprojektets videreførelse,
kunne han den 21. juli meddele Erman i et nu bortkommet brev. Her
må Lange have udtrykt bekymring for, om nogle ville se ordbogspro-
jektets overgang fra Berlin til København som en art skinmanøvre –
som et tysk (og måske dansk?) forsøg på at bevare/overtage kontrol-
len med ordbogsprojektet, men det afviste Erman: “Der Gedanke an
ein Scheinmanöver liegt mir natürlich auch ganz fern; das Werk soll
wirklich unter dänischen Leitung stehen und dabei internationalen
Charakter tragen.”⁶⁴

Fra britisk side viste der sig at være uvilje mod at have en tysk repræ-
sentant med i den foreslåede styregruppe, kunne Lange meddele Er-

⁶² Adolf Erman til H.O. Lange 9.7.1917. NKS 3736,4^o. KB.

⁶³ Adolf Erman til H.O. Lange 20.7.1917. NKS 3736,4^o. KB.

⁶⁴ Adolf Erman til H.O. Lange 26.7.1917. NKS 3736,4^o. KB.

man. Den tyske egyptolog havde frygtet en sådan udmelding fra britisk side og havde derfor heller ikke indviet sine akademikolleger i Berlin i de drøftelser, han havde ført med Lange hen over sommeren. "Aber traurig ist es doch, dass selbst die vernünftigen Gelehrten in England so voll Angst vor der 'öffentlichen Meinung' sind", svarede han bl.a. Lange.⁶⁵ Lange havde i sit brev foreslået, at Videnskabernes Selskab i København nu alene overtog ordbogsprojektet, hvilket Erman var indforstået med, dog med den betingelse at Crum så heller ikke kunne være medlem af den planlagte styregruppe. Han ville drøfte sagen med sine kollegaer i akademiet i oktober, hvor møderne atter blev genoptaget efter sommerferien.

Erman drøftede som lovet sagen med sine akademikolleger i efteråret, og i begyndelsen af november overbragte han Lange et kedeligt men måske forventeligt budskab: "Ich muss Ihnen leider schreiben, dass wir gut tun, unseren schönen Plan betreffs der Koptischen Wörterbuches zu vertagen. Die Stimmung ist jetzt auch in unsern Kreisen so bitter geworden und die Entrüstung über das Verhalten der Gelehrten unserer Feinde geht so tief, dass ruhige Überlegungen zur Zeit keinen Platz finden. Auch diese begreifliche Erregung wird vorübergehen und wenn wir beide den Frieden erleben, so werden wir wohl sehen, dass sich unser Projekt doch irgendwie verwirklicht. Aber zur Zeit ist es ratsam, in der Sache nicht weiter zu gehen."⁶⁶

Hass und Gemeinheit

Ordbogsprojektet fyldte en del i sommeren 1917, men naturligvis fandt Erman også lejlighed til at kommentere den politiske udvikling og Langes ytringer derom. Erman erklærede sig fortsat enig i mange af de af Lange fremførte synspunkter. Hans eget syn på krigens årsag og gang havde dog ikke ændret sig siden 1914. I bund og grund var der tre årsager til krigen, skrev han til Lange i slutningen af juli: "der Mammon und das Streben nach 'Macht' und die Selbstüberschätzung der Völker. Könnte man wenigstens erreichen, dass so wie in früheren Kriegen eine gegenseitige menschliche Achtung bestände, aber wenn ich die Reden der Ententepolitiker oder die Äusserungen französischer Literaten lese, so ist da ein solcher Abgrund von Hass und Gemeinheit,

⁶⁵ Adolf Erman til H.O. Lange 25.8.1917. NKS 3736,4^o. KB.

⁶⁶ Adolf Erman til H.O. Lange 2.11.1917. NKS 3736,4^o. KB.

wie ich ihn bis dahin nicht für denkbar gehalten hätte unter zivilisirten Völkern. Es wird ja wohl so sein, dass die anständigen Elemente auch in Frankreich und England noch ebenso vorhanden sind wie vor dem Krieg, aber leider hört man von ihnen nichts.”⁶⁷

Blot en uges tid senere sendte Erman et postkort til Lange, hvis eneste indhold var et skarpt angreb på Ententemagterne og navnlig Frankrig. Via et avisuddrag var Erman blevet gjort bekendt med den franske historieprofessor Édouard Driaults bog *Les traditions politiques de la France et les conditions de la paix* fra 1916, der i følge avisartiklen og Erman angiveligt afslørede, hvordan Tysklands modstandere i en årrække havde forsøgt at holde Tyskland nede: “Darin wird ganz offen erzählt, wie seit 1904 Frankreich und England am Werke gewesen sind, Deutschland ‘den Hals zuzuschnüren’ mit Hilfe von Italien und Russland. Der Ruhm der Initiative bei diesem schönen Werk und dem daraus hervorgegangenen Kriege gebühre Frankreich! Wenn das wirklich so dasteht, so sollte man das wirklich ‘tiefer hängen’, für alle die, die uns die Schuld am Kriege zuschreiben!”⁶⁸

I efteråret 1917 måtte Lange lide den tort, at der i Tyskland blev sået tvivl om hans indstilling til Tyskland. Erman, der ikke selv troede derpå, orienterede Lange derom i begyndelsen af november: “Übrigens wollte jemand wissen, dass Sie selbst erklärt hätten, Sie könnten nicht mehr mit deutschen Gelehrten zusammenarbeiten – ich glaube bei Gelegenheit einer Festschrift für einen Inkunabelforscher.”⁶⁹ For en god ordens skyld bad Erman Lange redegøre derfor, hvilket han straks gjorde.

Af Ermans efterfølgende brev ses det, at Lange havde svaret allerede den 5. november og her havde afvist beskyldningerne, hvilket beroligede Erman, som efterfølgende gjorde sit til at aflive rygterne – “der Klatscherei” – i Berlin.⁷⁰ Ud fra den her benyttede korrespondance er det ikke muligt at sige yderligere om, hvorledes rygterne om Lange opstod. Den af Lange udtrykte skepsis over for den politiske og militære ledelse i Tyskland, havde hidtil ikke givet Erman anledning til at betvivle sin mangeårige danske vens loyalitet og neutralitet. Det skulle imidlertid kortvarigt ændre sig efter krigens afslutning, som vi senere skal se.

⁶⁷ Adolf Erman til H.O. Lange 26.7.1917. NKS 3736,4^o. KB.

⁶⁸ Adolf Erman til H.O. Lange 4.8.1917. NKS 3736,4^o. KB.

⁶⁹ Adolf Erman til H.O. Lange 2.11.1917. NKS 3736,4^o. KB.

⁷⁰ Adolf Erman til H.O. Lange 16.11.1917. NKS 3736,4^o. KB.

Ved udgangen af 1917 – det fjerde krigsår – var forholdet de to egyptologer imellem fortsat godt og ubelastet af krigens konsekvenser. Kort før jul lod Erman sin egen knap tyve år gamle afskrift af *Maximes d’Anii*, som Lange havde efterspurgt til brug for egne igangværende studier, sende til Danmark via det danske gesandtskab i Berlin.⁷¹

Fra januar 1918 og frem har vi heldigvis atter direkte adgang til Langes tanker og ord. Den 22. januar skrev han til Erman og takkede ham for tilsendelsen af den ovennævnte transskription, som Lange havde haft stor glæde af. Erman havde i sit brev kort inden jul fortalt, at hans yngste søn, Henri, nu også var blevet indkaldt, hvilket bevægede Lange dybt: “Der Nachricht, dass Ihr Henri jetzt auch eingeruft ist, hat uns beide tief bewegt. Krieg ist ja wirklich ein Verbrechen gegen die heiligsten Güter der Menschen, und die Konsequenzen der Kriegsverherrlichung werden jetzt vollständig gezogen.”⁷² Lange kom også ind på den generelt faldende moral – såvel i København som i det krigstrætte Europa: “Ich habe so viele Zeugnisse gelesen und mit Kriegstheilnehmern gesprochen; ich weiss, dass die, die vom Front zurückkehren, anders geworden sind, die meisten nicht besser. Ein Hamburger hat mir erzählt, dass er seine Schülerkenntnisse ganz vergessen hat, und dass alle Arbeit ihm schwer fällt. Die grösste Teil vom Jugend Europas wird wohl einfach durch den Krieg wenn nicht verdorben so doch mehr oder weniger untauglich gemacht. Ein Freund erzählte mir, dass die jungen Franzosen alle Melancholiker werden, und dass die besten von den Engländern geistig gesprengt werden.” Overalt ønskede folk fred, fortsatte Lange, “aber starke Kräfte sind in Bewegung um den Krieg fortzusetzen. Ich möchte, dass in den künftigen Friedensbestimmungen festgestellt werde, dass alle private Fabrikation vom Kriegsmaterial verboten wird. Kein Mensch im Land darf ökonomisch im Krieg interessiert sein.” Her talte tydeligvis humanisten, kirkemanden og pacifisten Lange.

Den danske egyptolog viderebragte desuden nyt fra de britiske kollegaer Gardiner og Crum og satte med tankerne på sidstnævnte sin lid til, at alle ‘misforståelser’ tyskere og englændere imellem kunne blive bilagt, så det internationale samarbejde omkring udarbejdelsen af den koptiske ordbog kunne genoptages, når freden havde sænket sig over Europa.

⁷¹ Adolf Erman til H.O. Lange 22.12.1917. NKS 3736,4^o. KB.

⁷² H.O. Lange til Adolf Erman 22.1.1918. Erman-Nachlass. SuUB, Bremen.

Sit svarbrev fra den 31. januar indledte Erman med at udtrykke sin glæde over de positive tilkendegivelser fra England: “Ich muss wie Gardiner sagen: wir waren ‘overjoyed’ als wir Ihren Brief und Gardiners gute Worte darin lasen. Ich habe sie allen Freunden mitgeteilt; es ist doch das Beste, was man in diesen Zeiten erleben kann, wenn man sieht, dass die alten Freundschaften noch bestehen. Auch Crums Äusserungen sind gut; sie zeigen wenigstens, dass es in allen Ländern auch unter den aufgeregten Gelehrten noch ruhige und vernünftige Elemente gibt, nur bleiben deren Stimmen unhörbar und was die Zeitungen von Land zu Land übermitteln ist immer das chauvinistische Geheul.”⁷³ Langes tanker om tidens generelt faldende moral kunne Erman, hvad der næppe kom som nogen større overraskelse, tilslutte sig: “Was Sie über das Sinken der allgemeinen Moral bei Ihnen sagen, gilt genau so bei uns; hat doch sogar unser Finanzminister neulich amtlich von ‘dem jetzigen Tiefstand der Moral’ gesprochen. Es sind besonders die Teuerungsverhältnisse, die daran schuld sind; die einen halten die Waren zurück um sie zu Wucherpreisen zu verkaufen und wir andern fragen auch nicht immer, wo die Dinge herkommen, die wir kaufen. Das schlimmste sind aber die halbwüchsigen Bengel, die unendliches Geld verdienen und es auszugeben gelernt haben; sie sind, da die Väter im Felde stehen, die letzten Jahre ohne Aufsicht gewesen und legen sich nun aufs Stehlen und Rauben – sehr oft deutlich nach dem Vorbild der Detektivromane oder sonstiger Schandlektüre. Was soll aus dieser Generation des Volkes werden!” I metropolen Berlin, i disse år en by næsten udelukkende for kvinder, børn og ældre, havde sortbørshandlere, spekulanter og andre plattenslagere gyldne tider.

I et brev sendt fire uger tidligere, havde Lange tilsyneladende søsat den tanke, at der efter krigen burde etableres internationale forskningsinstitutioner, så krigens sår også på det videnskabelige område hurtigere kunne heles. En tanke, Erman fandt meget smuk, men næppe fuldt ud realiserbar. “Wenn der selige [Alfred] Nobel statt seine Preise zu stiften doch wenigstens sein Geld so verwendet hätte”, havde sagen måske været en anden, vedgik Erman dog.

Efter i tre måneder intet at have hørt fra Lange, udbad Erman sig i slutningen af april 1918 om et livstegn fra sin danske ven. Fra Berlin kunne han berette, at endnu en yngre tysk egyptolog og tidligere medarbejder ved det store ordbogsprojekt var faldet ved fronten, mens hans

⁷³ Adolf Erman til H.O. Lange 31.1.1918. NKS 3736,4^o. KB.

betroede medarbejder Hermann Grapow fortsat var indkaldt, men dog varetog kontorarbejde i Halle i passende afstand fra fronten.⁷⁴

Lange havde dog haft pennen i hånden og sendt et brev afsted mod Berlin. Men det måtte enten være gået tabt eller standset af censuren, svarede han i begyndelsen af maj efter at have modtaget Ermans ovennævnte brev fra den 25. april.⁷⁵ De kedelige nyheder til trods valgte Lange at glæde sig over, at Erman og dennes familie efter omstændighederne havde det godt, og at Erman fortsat kunne hellige sig arbejdet med livsværket – ordbogen over det egyptiske sprog. Siden Langes seneste brev var der sket store omvæltninger på den storpolitiske scene, hvor Centralmagterne og Lenins bolsjevikker den 3. marts havde underskrevet fredsaftalen i Brest-Litovsk, hvorefter Rusland havde trukket sig ud af krigen, og Tyskland kastet sig ud i en sidste kraftanstrengelse på Vestfronten. Lange forudså dog, at krigen ville fortsætte længe endnu: “Der Friede mit Rusland ist ja da, aber ich glaube keine glückliche und dauerhafte. Die Machtpolitik ist in unseren Tagen zu kurzfristig, sie rechnet nicht richtig mit den psychologischen Faktoren, mit dem Nationalismus und mit der Demokratie und mit – dem Hass.” I forbindelse med fredsaftalen den 3. marts havde Rusland måttet afstå store landområder i blandt andet Ukraine, Polen, Baltikum og Finland, og det vakte bekymring i Danmark, forklarede Lange: “Die Deutschen sind jetzt auch in Finnland, und sie werden also die Ostsee beherrschen können; Sie werden verstehen, dass wir im Norden dabei uns nicht ganz wohl fühlen; wir stehen in Gefahr ökonomisch, kulturell und politisch ganz ins deutsche Fahrwasser zu kommen. Und dagegen sträuben wir uns selbstverständlich; wir wollen unsere volle Unabhängigkeit behaupten, das gibt ja auch das beste Nachbarverhältnis.” Efter denne klare og bestemte udmelding om den geopolitiske udvikling omkring Østersøen fulgte en mere generel og for Lange såre karakteristisk – og pessimistisk – kommentar: “Der Zustand der Welt ist bald ganz verrückt. In Schweden und Norwegen hungert man direkt. Hier kann man sich noch satt essen; aber in vielen Beziehungen leiden wir Mangel. Jeden Tag wird die Zukunft der Völker an Leben, Gütern, Geist verzehrt, und keiner denkt daran aufzuhören, nur wir armen unverantwortlichen!”

Lange vedkendte sig og beklagede den dystre tone i sit brev, men skyndte sig samtidig at takke Erman for den gode tone og venlige stem-

⁷⁴ Adolf Erman til H.O. Lange 25.4.1918. NKS 3736,4^o. KB.

⁷⁵ H.O. Lange til Adolf Erman 2.5.1918. Erman-Nachlass. SuUB.

ning, som havde kendetegnet den tyske egyptologs breve under hele krigen. To af Langes andre gode tyske bekendte og kollegaer, egyptologerne Heinrich Schäfer og Ludwig Borchardt, havde Lange omvendt ikke turdet skrive til i krigsårene, betroede han Erman, da den danske egyptolog var usikker på deres politiske ståsted og frygtede, at deres indstilling var blevet for nationalistisk.

Et lyspunkt kunne Lange dog finde i mørket i skikkelse af en studerende, der ønskede at tage magisterkonferens i koptisk og arabisk ved universitetet. Lange varetog undervisningen i koptisk og havde i den forbindelse måttet lægge sine egne studier på hylden for et stykke tid for helt at hellige sig de koptiske studier. Om den studerende skrev Lange: “Er ist sehr tüchtig und begabt, ob er aber sein Vorhaben durchführen kann, ist wohl zweifelhaft.” Tiden skulle dog vise, at Lange ikke havde grund til bekymring. Den studerende var Wolja Erichsen (1890-1966), der i 1923 skulle blive den første danske magister i koptisk og i en årrække, 1925-43, være en vigtig og betroet medarbejder ved Ermans store ordbogsprojekt i Berlin.

I begyndelsen af juni skrev Lange til Erman på ny. Den danske egyptolog havde intet hørt fra Berlin siden april og frygtede derfor, at hans seneste breve var gået tabt. Størstedelen af brevet viede Lange spørgsmålet om videnskabens stilling efter krigen. Selv var han, vnen tro, pessimist: “Die Staaten werden verarmt und können nicht viel für wissenschaftliche Zwecke opfern; natürlich werden Technik, Landwirtschaft, Chemie usw. rechtlich versorgt, aber –! Die Nationen werden sich isolieren, und internationale Kooperation wird nach den Kriegserlebnissen vorläufig unmöglich”, lød Langes vurdering.⁷⁶ Den koptiske ordbog lå ham fortsat stærkt på sinde, men Lange var klar over, at sagen foreløbig måtte stilles i bero, som også Erman tidligere havde været inde på. Lange havde dog ikke helt opgivet håbet om fortsat at kunne have en vis medindflydelse på projektets videre forløb: “Es sind hier Pläne im Gange, die hoffentlich auch dazu führen können, dass wir eventuel auch das koptische Wb. finanzieren können. Wir neutralen möchten ja gern nach dem Kriege Brücke bauen und in der Wissenschaft eine neue Annäherung bereiten. Es wird nicht leicht werden; aber es muss versucht werden.” At Lange virkelig mente, hvad han skrev om det internationale samarbejde inden for videnskaben og i særdeleshed det egyptologiske felt demonstrerede han også på anden vis i

⁷⁶ H.O. Lange til Adolf Erman 5.6.1918. Erman-Nachlass. SuUB.

brevet. Den koptiske ordbog var nemlig ikke det eneste internationale projekt, Lange havde i tankerne. Med bogen *Textes religieux égyptiens* havde den franske egyptolog Pierre Lacau i 1910 påbegyndt udgivelsen af religiøse tekster fra Det mellemste Rige. Udgivelsen var “genügend” (men dermed altså ikke helt tilfredsstillende) lød Langes vurdering, da den bl.a. ikke indeholdt fotografier af de mange sarkofager på det store egyptiske museum i Kairo. Lange havde derfor en ny udgivelse i tankerne, der ud over de pågældende sarkofager med religiøse tekster fra Kairo skulle indeholde materiale fra de europæiske museer. Arbejdsgruppen skulle foruden Lange bestå af Lacau, Hermann Grapow og den britiske egyptolog Aylward Manley Blackman (1883-1956).⁷⁷ Lange håbede på at kunne få danske midler til projektet, og udgivelsesstedet skulle være neutralt – København.

Erman kunne i midten af juni berolige Lange med, at hans brev fra 2. maj var ankommet til Berlin. Forklaringen på Ermans tavshed var udelukkende censuren, hvis virke Erman indledte sit brev med at ironisere over: “Ihr Brief vom 2. Mai war ‘schon’ am 19ten Mai zu mir gekommen, allerdings in kaum noch lesbaren Zustand, und stinkend da die Zensur wohl ihn mit Chemikalien behandelt hatte, um eine etwa darunter stehende Geheimschrift zu entdecken! Ach wenn die Herren uns beide kennten, so würden sie wohl kaum Spionage bei uns voraussetzen; das hat wirklich bei zwei alten Professoren und Akademikern etwas lächerliches. Aber da ich nach 4 Jahren Krieg nervös geworden bin, so hat das mich so geärgert, dass ich gar nicht antworten mochten; mir ist der Gedanke ohnehin äusserst widerlich, dass irgend ein ‘Überwachungsoffizier’ sich hinsetzt und meine Briefe liest.”⁷⁸ Erman gik derefter over til at forsvare den tyske ageren omkring Østersøen, som Lange havde udtrykt bekymring om i sit brev. Tyskland måtte naturligvis agere, som Tyskland havde gjort: “Wir haben uns gewiss nicht gern in die russischen Verhältnisse eingemengt und die Ukraine und die Ostseeländer okkupiirt – aber was hilft es? Wenn es im Nachbarhause brennt, kann man nicht ruhig abwarten. Und wenn wir nicht in Finnland und Esthland und in der Krim wären, so wären die Engländer jetzt dort. An der Murmanküste sind sie ja schon und Island werden sie ja wohl auch bald unter ihren ‘Schutz’ nehmen. Ach ich möchte das alles mal in Ruhe und sub specie aeterni[tatis] mit Ihnen besprechen,

⁷⁷ Om Blackman, Grapow og Lacau se f.eks. Bierbrier 2012, s. 62f, 221 og 305f.

⁷⁸ Adolf Erman til H.O. Lange 14.6.1918. NKS 3736,4^o. KB.

aber Gott weiss, ob wir uns noch einmal wiedersehen werden; ich habe manchmal doch das Gefühl, dass ich den Frieden nicht erleben werde.” Det var langt fra første gang, at Erman gav udtryk for et sådant mismod med hensyn til fremtiden, og han gik da også hurtigt over til at kommentere de af Lange i brevet fra den 5. juni fremførte planer om at udgive de religiøse sarkofagtekster fra Det mellemste Rige. Så længe det blev et dansk ledet projekt, kunne det sikkert gennemføres, mente Erman, der dog ikke kunne garantere tysk økonomisk støtte dertil, som Lange havde efterspurgt.

Inden han sluttede sit brev af mere fagligt omkring sit igangværende ordbogsarbejde, fandt Erman lejlighed til at indflette en fortælling om stemningen i de akademiske kredse i Paris. Om der er tale om en vandrehistorie fra de tyske avisers spalter, eller om Erman havde den fra anden hånd, får stå hen, men den viser, at selv en berlinsk professor med fødderne solidt plantet i en positivistisk filologisk tradition kunne lade følelserne tage over fra fornuften i den igangværende ‘Krieg der Geister’: “Wie arg die Stimmung in den Pariser wissenschaftlichen Kreisen sein muss, davon hörte ich gestern ein Beispiel. Ein schweizer Gelehrter hat in Paris um eine Auskunft (ich glaube bei der Bibliothek nationale) gebeten; die amtliche Antwort war: 1) sind Sie ententefreundlich? 2) ist die Anfrage auch nicht für einen Deutschen bestimmt?! Das gleiche soll ein Holländer erlebt haben.” Nok tilhørte Erman som tidligere omtalt ikke den nationalt ortodokse og mest krigsbejstrede del af den tyske professorstand, men nogen stor ven af den franske (og britiske) intelligentsia var han fortsat ikke.

Lange forholdt sig ikke dertil i sit næste brev, der, måske foranlediget af den tyske censurs hårdhændede behandling af hans forrige brev, havde form af et postkort. Her meddelte Lange blot, at han efter aftale med museumsassistenten ved Ny Carlsberg Glyptotek Maria Mogensen (1882-1932), havde oversendt hendes seneste værk, *Inscriptions hiéroglyphique du Musée National de Copenhague*, til Erman i Berlin.⁷⁹

Erman kvitterede og takkede for bogen knap to uger senere. Maria Mogensens flid og præcision fik anerkendende ord med på vejen. Det gjorde hendes håndskrift derimod ikke: “Hätte sie nur auch Hieroglyphen schreiben gelernt; ich muss oft auf den Tafeln nachsehen, um zu erkennen, welches Zeichen sie meint. Und da Sie so schön und klar schreiben, hätte sie auch es lernen können. Aber es giebt Menschen, die

⁷⁹ H.O. Lange til Adolf Erman 8.7.1918. Erman-Nachlass. SuUB.

das ‘doctus male pingit’ auch auf die Hieroglyphen anwenden und die es für dilettantisch halten, die Zeichenformen treu zu beobachten.”⁸⁰ Umiddelbart kan det synes som en temmelig hård kritik af Maria Mogensens arbejde og evner, men kritikken gjaldt hendes skrift, ikke hendes læsning: “Frl. Mogensen muss übrigens gut aegyptisch können, denn sie liest durchweg richtig”, sluttede Erman det lille mogensenske intermezzo af.

I september 1918 skrev Lange et længere brev til Erman. Den umiddelbare anledning gav Lange i brevets indledning, nemlig Ermans tildeling af den højeste tyske fortjenstorden *Pour le Mérite*. Lange var sikker på, at vennen i Berlin tog tildelingen med filosofisk ro, men påpegede alligevel dens betydning ikke blot for Erman selv – egyptologiens “Meister und Führer” i Langes optik – men også for egyptologien som videnskab.

Størstedelen af brevet helligede Lange dog nok engang tidens altoverskyggende tema. Og hans tone var fortsat pessimistisk: “Es ist doch schwer in dieser Zeit den rechten Sinn für grosses und kleines zu behalten. Die Dimensionen der Ereignisse, der Leiden und der Opfer sind so enorm; das individuelle Dasein so winzig und gleichgültig; – und doch ist es mehr und mehr evident, dass das Individ, der einzige sich gegen die Totalität wehren und behaupten muss. Die Leidenschaften brausen und die Massensuggestion feiert grosse Triumphe; da gilt es wirklich sich selbst nicht zu verlieren.”⁸¹ Også det videnskabelige område gik en mørk tid imøde, forudså den danske egyptolog: “Ja, wie Sie letztens schrieben, die männliche Jugend ist jetzt Kriegersatz, und die Frauen werden die Wissenschaften erobern. Auch nach dem Kriege werden die Männer natürlich in anderen Berufen besser bezahlt und besser ausgenutzt. Dann werden wohl die Gelehrten die reine Wissenschaft (ausser Naturwissenschaft) treiben, ein neues Proletariat. Nach dem Krieg wird wahrscheinlich Amerika mehr als die ganze übrige Welt auf wissenschaftliche Zwecke opfern können und die besten von allen Ländern an sich saugen. Doch man kann nicht prophetiren!”

Som altid fulgte Lange levende med i udviklingen og debatten syd for grænsen, i det omfang det kunne lade sig gøre. Med stor interesse havde han læst historikeren Hans Delbrück og ligesindede mere mo-

⁸⁰ Adolf Erman til H.O. Lange 20.7.1918. NKS 3736,4^o. KB.

⁸¹ H.O. Lange til Adolf Erman september 1918 (u.d.). Erman-Nachlass. SuUB.

derate kræfters skrifter og udtalelser, som han uden tvivl sympatiserede mere med: “Aber diese Stimmen sind noch zu sparsam, obwohl sie wohl die grosse vernünftige Mehrheit repräsentiren”, skrev han lige vel optimistisk til Erman.

Fra de fælles britiske venner og kollegaer Gardiner og Crum havde Lange længe intet hørt, ligesom han heller ikke selv havde kontaktet dem. Generelt var de danske forbindelser til England efterhånden blevet sparsomme, betroede han Erman. Et sidste punkt i Langes brev kan ved første øjekast forekomme en anelse kynisk, selv om vi ikke ved, hvordan det blev modtaget af Erman i Berlin. “Wissen Sie, ob die nachgelassenen Bücher der jungen gefallenen Aegyptologen verkauft sind, vielleicht an Antiquare”, skrev Lange og fortsatte: “Ich suche meine Bibliothek zu vervollständigen, aber ich sehe keine Antiquarkataloge”. Langes tilgang har sikkert været nøgtern, reel og fornuftsåret – her var måske en lejlighed til at anskaffe sig nyttig faglitteratur til en favorabel pris – men sad Erman efter læsningen af denne del af brevet tilbage med en blandet smag i munden, kan man næppe bebrejde ham. Det var trods alt hans afdøde yngre landsmænd og kollegaers bogsamlinger, Lange her efterstræbte.

Darauf hat die ganze Welt gewartet

Omkring en måneds tid skulle der gå, inden Lange på ny hørte fra Erman. Ventetiden skyldtes dog blot, at Erman og hustruen Käthe var taget på et fire uger langt ferieophold i Harzen. Vandreturene i de smukke omgivelser fjernt fra storbyen Berlin og en tilværelse uden den daglige og ofte bekymrende avislæsning havde bragt den 63-årige professor i bedre humør. Tilbage i den tyske hovedstad blev det imidlertid krigshverdag igen, og det smittede af på professorens sind: “Als wir dann aus dem Zeitungslosen Leben hierher zurückkamen, gab es dafür der Aufregung um so mehr, Gutes und Böses, öffentliche Sorgen und private und dazu noch den Ekel über die gemeinen Lügen und Hetzreden der Feinde und der ‘neutralen’ Genfer. Indessen werden wir auch das ertragen und zum Ärger dieser Gesellschaft weiter leben, wenn auch vielleicht ruhiger und stiller. Und ein Tag wird doch kommen – ich werde ihn schwerlich noch erleben – wo sich an jenen allen das rächen wird, was sie an der Welt gesündigt haben, mögen sie jetzt auch triumphiren. Das Gemeine kann einen Augenblick in der Welt siegen, aber nicht dauernd. Und zum Gemeinen muss ich die Milliardäre

und ihr Gefolge und die Geschäftspolitiker rechnen, die im Grunde den Krieg hervorgerufen haben.”⁸²

Med det tyske nederlag lurende faretruende i horisonten søgte Erman på ny mod det indre eksil og helligede sig fuldt ud sit arbejde. Ikke færre end fem bøger havde han i støbeskeen, mens en sjette var på trykkeriet. Dertil kom arbejdet med ordbogen over det egyptiske sprog, der nu havde mere end tyve år på bagen. Det skortede tydeligvis ikke på arbejdsopgaver, og fysisk var den aldrende Erman heller ikke sådan at slå ud, betroede han Lange sidst i sit brev: “Auch die Kräfte halten noch ziemlich vor und die lebenswürdige Erwartung, die Lloyd George oder eine ähnliche Grosse 1914 aussprach: ‘wenn erst die deutschen Frauen und Kinder hungern werden’ (wörtlich so!) hat sich nicht so erfüllt, wie er es hoffte. Übrigens ist es eine allgemeine Beobachtung, dass die ‘Kriegskinder’ die seit 1914 geboren sind, im Ganzen sehr blühend aussehen.” Troværdigheden af Ermans afsluttende bemærkninger må siges at være diskutabel. Fødevarer-situationen i Berlin og andre tyske storbyer var i store af dele af krigen direkte katastrofal. I løbet af 1914-15 blev de vigtigste fødevarer rationeret, og rationerne var små. I 1916-17 lå de for mel, sukker, kød og smørs vedkommende på henholdsvis 53%, 49%, 31% og 22% af førkrigniveauet, og med undtagelse af sukker mindskedes rationerne yderligere de følgende år. Dødeligheden blandt Berlins kvinder steg under krigen fra 13,45 pr. 1.000 indbyggere i 1914 til 16,55 i 1917.⁸³ Med andre ord var Berlin ingenlunde et sundt og trygt sted at opholde sig i de år – hverken for børn eller deres mødre. Men forholdene i og omkring det ermanske hjem i velhaverbydelen Dahlem kan antagelig have taget sig anderledes ud.

Ermans brev fra den 19. oktober skulle komme til at krydse et brev, som Lange havde skrevet seks dage tidligere. Den primære anledning til at Lange fattede pennen, inden han havde modtaget Ermans svar på sit forrige brev, var de vigtige indenrigspolitiske ændringer i Tyskland, der fulgte med udnævnelsen af den liberale Max von Baden (1867-1929) til ny rigskansler den 3. oktober, dannelsen af en ny regering samme dag, der for første gang i Tysklands historie talte socialdemokratiske medlemmer, og overbringelsen af den tyske våbentilstands-anmodning til den

⁸² Adolf Erman til H.O. Lange 19.10.1918. NKS 3736,4^o. KB. Den “neutralen Genfer” var den schweiziske egyptolog Édouard Naville, med hvem Erman lå i livslang videnskabelig strid, jf. Louise Gestermann: Adolf Erman und die internationale Ägyptologie. Schipper 2006, s. 261 og Gertzen 2013, s. 135f.

⁸³ Sørensen 2006, s. 209f.

amerikanske præsident Woodrow Wilson (1856-1924) den 4. oktober. Det var et brev, der emmede af håb for fremtiden, og Lange udtrykte ikke tvivl om årsagen til, at freden nu endelig var i sigte:

“Was in der letzten Zeit bei Ihnen in Deutschland vorgegangen ist, hat den Friedensgrund gelegt. Darauf hat die ganze Welt gewartet; die innere Frontänderung in Deutschland ist der Anfang der Genesung der Welt. Ohne Zweifel gehen wir neuen, vielleicht schwierigen Zeiten entgegen, aber doch mit einer neuen Hoffnung für die Welt und ihre Völker. Der Militarismus wird hoffentlich jetzt begraben werden können, der Aufbau und die positive Arbeit kann jetzt anfangen. Es kommen viele Jahre, die uns bei jedem Schritte an diese unglücklichen Jahre erinnern werden, aber wir dürfen hoffen, dass die Bitterkeit almählig abnehmen wird. Vorläufig ist sie auf beiden Seiten gross, mehr wohl doch hinter dem Front als am Fronte selbst.”⁸⁴

Lange rettede herefter sit fokus fra det politiske til det videnskabelige område, og her havde de neutrale nationer – herunder Danmark – en vigtig fremtidig rolle at spille, mente han. Selv gjorde Lange sig flere tanker omkring tidligere omtalte projekter:

“Wir in Dänemark haben ernsthafte Pläne in diese Richtung und möchten gern internationale wissenschaftliche Unternehmungen organisieren und finanzieren. Für unsere Wissenschaft denke ich in erster Reihe an das koptische Wörterbuch und an eine vollständige Ausgabe der Sargtexte d. M. R.”

En uges tid var Langes brev undervejs, inden det den 21. oktober nåede frem til Erman i Berlin. Langes brev fra den 13. oktober besvarede den tyske professor allerede samme dag, som han modtog det, og selv om Erman indledningsvist udtrykte glæde for sin danske kollega og vens brev, slog han hurtigt en hård og mere pessimistisk tone an:

“Wir haben wiederholt alles getan, um den Frieden herbeizuführen, und das ist eine Beruhigung für uns. Aber nun zeigt sich und wird sich weiter zeigen, wer die eigentlichen Schürer

⁸⁴ H.O. Lange til Adolf Erman 13.10.1918. SuUB.

des Krieges gewesen sind und noch sind und wozu sie ihn geführt haben. Nicht 'zum Schutze der kleinen Nationen' und nicht 'gegen den Militarismus' und nicht 'für den Völkerbund' sondern lediglich um die deutsche Konkurrenz los zu werden. Alles andere ist Lüge oder doch nur Nebensache. Und so werden sie den Krieg weiterführen bis sie uns vernichtet haben und das angelsächsische Handelsmonopol unbestritten dasteht."⁸⁵

Og Lange skulle ikke begynde at glæde sig for tidligt, fortsatte Erman:

“Die nächsten die dann gefressen werden, sind dann Ihr Land und Holland; Russland und Frankreich zählen ja als ruiniert ohnehin nur noch als Vasallenstaaten mit. Es ist der Mammon der den Krieg geführt hat und bis zum Ende weiter führen wird.”
Ussel, britisk mammon, forstås!

Fra begyndelsen af december 1918 stammer Langes næste brev til Erman. Med udbruddet af Novemberrevolutionen, kejser Wilhelm II's abdikation og efterfølgende flugt til Holland, Max von Badens overdragelse af kanslerposten til socialdemokraten Friedrich Ebert og udnævnelsen af den tyske republik samt den længe ventede afslutning på verdenskrigen den 11. november så verden og ikke mindst Tyskland betydelig anderledes ud end på tidspunktet for Langes forrige brev. Det var dog ikke den politiske udvikling, Lange først satte på dagsorden. Godt nok havde de mange spørgsmål, som Lange stillede Erman i brevets første halvdel, rod i den nye politiske virkelighed, men de var alle af faglig karakter.

Et par dage forinden havde Lange haft en samtale med Carlsbergfondets formand, historikeren Kristian Erslev, om muligheden for at opnå støtte til en dansk udgravning i Egypten. Da Erslev anså det for muligt, gik Lange nu videre til Erman og bad om råd. Lange og Danmark stod nemlig med en meget konkret udfordring, skrev Lange: “Wir haben keinen Aegyptologen zu schicken; wir haben einen jungen sehr tüchtigen klassischen Archäologen und Kaptain Davidsen, der mehrere Jahre in Aegypten war und die Verhältnisse genau kennt. Aber wo soll man graben? Ob nicht noch viel in Sakkarah zu thun ist? Es wäre doch sehr wichtig für die Wissenschaft dieses Feld auszuschöpfen. Leider

⁸⁵ Adolf Erman til H.O. Lange 21.10.1918. NKS 3736,4^o. KB.

sind ja die Grebaut'schen Ausgrabungen noch unpubliziert. In Sakkarah werden die Probleme kaum sehr kompliziert sein. Hat Steindorff und die Amerikaner Gizeh fertig gemacht? Können Sie (Deutsche Orient-Gesellschaft) hoffen die Grabungen in Tell-el-Amarna fortzusetzen? Es wird wohl doch länger Zeit dauern. Ich glaube gesehen zu haben, dass Reissner dort gegraben hat. In Oberägypten ist natürlich auch viel zu thun z.B. in Achmim.”⁸⁶ Omkring de konkrete udgifter forbundet med en arkæologisk udgravning i Egypten ville Lange ikke plage Erman, men derimod spørge kollegaen Ludwig Borchardt i Kairo. Inden oktober 1919 skulle Lange have sin plan for den danske ekspedition klar.

Lange havde ikke sat navn på den unge klassiske arkæolog, han havde i tankerne, men den omtalte *Kaptajn Davidsen* var derimod den eventyrlystne orientalist Magnus Davidsen (1877-1962), som havde læst orientalske sprog ved universitetet i København 1895-1900, og i årene 1912-15 havde indsamlet etnografica for Nationalmuseet i det Øvre Egypten.⁸⁷

Efter afsløringen af sine nye planer på dansk egyptologis vegne gik Lange over til at kommentere de store omvæltninger, som verden og ikke mindst Tyskland havde oplevet den seneste tid. Og her gik Lange virkelig til stålet i sin kritik af Tyskland: “Was bei Ihnen geschieht, wird durch sein Wellenschlag auch bei uns wirken, daher sind wir ausserordentlich gespannt auf die Fortsetzung, die Friede, die Nationalverfassung und die Denkweise des neuen Deutschlands. Sie erleben jetzt in erhöhten Maasse, was unser Volk in 1864 erlebte, die bittere Niederlage. Aber das dänische Volk hat kolossal viel dabei gelernt und eine kulturelle Entwicklung durchgemacht, die ganz merkwürdig ist. Ihr Sieg in 1870 hat Deutschland Reichthum gebracht aber kein dauernder Segen und keine grosse geistige Entwicklung. Eine solche spriest vielmehr aus dem Niederlage empor. Allerdings ist die Lage Deutschlands besonders kompliziert durch die innere Gährung, aber diese kommt in allen Ländern, geboren aus den Leiden und dem Tragik des wahnsinnigen Krieges.” Lange gjorde sig herefter overvejelser om videnskabens stilling og finansiering i fremtiden – et emne, han også havde berørt igen og igen – inden han sluttede af med en bemærkning med nærmest profetisk karakter: “Meine grösste Furcht

⁸⁶ H.O. Lange til Adolf Erman 3.12.1918. Erman-Nachlass. SuUB.

⁸⁷ Jakob Skovgaard-Petersen: Shaykherne og kokkepigen. Johannes Pedersen i Cairo, 1920-21. *Carsten Niebuhr Biblioteket*, 14, 2007, s. 10.

ist, dass der Friede nicht ein Friede der Gerechtigkeit wird. Dann kommt einmal der Untergang Europas.”

Langes brev må på flere områder have været noget af en mundfuld for den på flere områder noget desillusionerede Erman. Vi kender desværre ikke Ermans svar, da brevet gik tabt undervejs fra Berlin til Gentofte. Af et senere brev fra Ermans hånd, som vi skal vende tilbage til nedenfor, ses det dog, at der havde været tale om et længere og udførligt svar. Med hensyn til Langes ambitioner i Egypten giver nogle få kommentarer, som Erman har tilføjet Langes brev fra begyndelsen af december, os dog et indblik i Ermans syn på sagen. Kort og godt – de områder i Egypten, hvor tyske egyptologer inden krigen havde foretaget udgravninger, skulle Danmark og Lange holde sig fra. Det gjaldt ikke mindst Tell el-Amarna, hvor Ludwig Borchardt på vegne af *Deutsche Orient Gesellschaft* havde foretaget udgravninger 1907-14 og havde sikret Tyskland en af egyptologiens mest ikoniske genstande i form af busten af Nefertiti. Et fund, der på dette tidspunkt dog fortsat var ukendt for offentligheden. Som en følge af verdenskrigen mistede Borchardt sine rettigheder til at grave i Tell el-Amarna, hvad der bl.a. førte til en heftig diskussion mellem de to gamle ordbogs-venner Alan H. Gardiner og Adolf Erman,⁸⁸ men her i december 1918 forventede Erman fortsat, at Borchardt på et tidspunkt ville kunne fortsætte sine udgravninger, som han noterede: “Von Tell Amarna bitte ich Sie abzusehen; die Hoffnung, dass wir es selbst fortsetzen, geben wir doch nicht auf. Das Reissner danach gegriffen hätte; so viel wir wissen, ist es uns bisher unberührt bewahrt worden.”

Den 30. december 1918 sendte Erman Lange en hilsen på et postkort i anledning af det forestående nytår. Foruden nytårshilsenen og nogle småbemærkninger af ren privat karakter om den netop overståede jul, berettede Erman om modtagne og ham venligsttemte breve fra flere udenlandske fagfæller, hollænderen Pieter Boeser, amerikanske James Henry Breasted og den internationalt anerkendte danske religionshistoriker Edvard Lehmann (1862-1930), der i årene 1910-13 havde været professor ved universitet i Berlin. Endelig bad han Lange om at oversende en artikel til Alan H. Gardiner i England og samtidig undskyldte

⁸⁸ Thomas L. Gertzen: The Anglo-Saxon Branch of the Berlin School. The Interwar Correspondence of Adolf Erman and Alan Gardiner and the Loss of the German Concession at Amarna. W. Carruthers (ed.): *Histories of Egyptology: Interdisciplinary Measures*, London 2015, s. 34-49.

over for denne, at Erman dels ikke havde kendt til et og dels havde overset et andet af den britiske egyptologs arbejder i forbindelse med udarbejdelsen af den pågældende artikel.⁸⁹ Ingen diskussion, ikke et ord om politik og ingen følelseladede udbrud.

Det skulle der blive lavet om på i det brev, Erman sendte sin mangeårige danske ven og kollega små tre uger inde i det nye år. Størstedelen af brevet vedrørte en relativ banal udlåns sag af nogle fotografier, hvor Erman blot bad Lange sende et par ord om, hvorvidt fotografierne fortsat befandt sig i København. Herefter ændrede brevet indhold i den grad karakter. Ermans ord må både have forbløffet og forskrækket Lange: “Vor mehreren Wochen hatte ich Ihnen ausführlich geschrieben. Da Sie nicht geantwortet haben, nehme ich an, dass Ihre Ansichten jetzt von denen unsern soweit abweichen, dass Sie einen Brief vermeiden. Ist dem so, so danke ich Ihnen für die treuen Briefe, die Sie mir während dieser Jahre geschrieben haben und die meiner Frau und mir immer ein Beistand in allem Jammer gewesen sind. Auch das mag zu Ende sein und es muss getragen werden wie alles andere. Auf dem wissenschaftlichen Boden werden wir uns ja nach wie vor verstehen.”⁹⁰ Erman havde altså taget det manglende svar fra Lange så ilde op, at han varslede et brud på venskabet.

Ermans bombastiske udmelding gjorde stærkt indtryk på Lange. Noget sådant havde han ganske givet ikke ventet fra sin mangeårige ven, og det berørte ham dybt. Han skyndte sig derfor 25. januar 1919 at besvare vennens brev, hvori han indledningsvis forsikrede Erman om, at der måtte være tale om en misforståelse:

“Ich habe seit der Revolution nicht von Ihnen gehört. Darum ist Ihre Annahme ausgeschlossen, dass ich einen Brief vermeide, weil ich ganz von Ihren Ansichten abweiche. Ihr Brief ist sicher verloren gegangen, und weil ich nichts von Ihnen hörte, habe ich geglaubt, dass die Begebenheiten Ihnen alle Freude am Schreiben benommen hätten.”⁹¹

Lange gik derfra over til at forklare sit standpunkt over for sin tyske ven. Tysk videnskab og åndsliv nærrede han den dybeste respekt for og

⁸⁹ Adolf Erman til H.O. Lange 30.12.1918. NKS 3736,4^o. KB.

⁹⁰ Adolf Erman til H.O. Lange 19.1.1919. NKS 3736,4^o. KB.

⁹¹ H.O. Lange til Adolf Erman 25.1.1919. Erman-Nachlass. SuUB.

kærlighed til. Det var preussisk militarisme og den hidtidige politiske ledelse, den var gal med:

“Aber politisch habe ich die preussische Denkart nie begreifen können, und ich war oft im Kriege sehr betrübt über verschiedene Episoden, Sie wissen ja welche, die dem deutschen Namen grosse Schade zufügte. Das habe ich natürlich brieflich nicht erwähnt; weder wollte noch konnte ich. Wir sind hier sehr demokratisch, und Sie wissen, dass unsere politische Sympathien am meisten nach Westen gehen, besonders weil unsere Landsleute in Nordschleswig so unbegreiflich hart und dumm von den regierenden Kreisen behandelt worden sind. Aber das kann mein Gefühl für meine deutschen Freunde gar nicht abschwächen, die sind mir gleich teuer, wenn sie nicht mit alldeutschen Annexionsgedanken auftreten, und davon habe ich bei Ihnen gar nichts gemerkt.”

Til trods for eventuelle politiske uoverensstemmelser var Lange overbevist om, at han og Erman såvel på det videnskabelige som det menneskelige plan hurtigt ville kunne finde hinanden igen. Han inviterede derfor Adolf Erman og hustruen Käthe på besøg hos ægteparret Lange i Gentofte og sluttede sit brev af med atter at bekræfte venskabet de to imellem:

“Nochmals bitte ich Sie darüber versichert zu sein, dass unser Verkehr – auch menschlich und freundschaftlich – nicht zu Ende ist. Dazu bin ich Ihnen zu viel schuldig und fühle mich Ihnen zu viel zugethan.”

Afslutning

Med denne udtalte loyalitetserklæring fra Lange til sin nære, men hårdtprøvede mangeårige ven fra begyndelsen af det første fredså – 1919 – forlader vi her korrespondancen mellem dansk og tysk egyptologisk daværende førstemænd. 1919 skulle byde på flere politiske meningsudvekslinger de to mænd imellem, bl.a. om det slesvigske spørgsmål der efter fredsslutningen skulle blive højaktuelt på ny. Lange, der havde været medlem af komitéen bag en stor mindeudstilling i anledning af 50-året for 1864-krigen, som åbnede i Industriforeningens lokaler

i København den 28. marts 1914, omtalte ved flere lejligheder den i hans øjne urimelige behandling af det danske mindretal i Slesvig, men Erman afholdt sig fra at kommentere sagen. Langes dansknationale synspunkter i den forbindelse blev dog i sidste ende for meget for Erman, som i efteråret 1919 satte forholdet til Lange på pause. Over for sin nære ven og elev, Leipzigprofessoren Georg Steindorff, hvem Lange også stod forholdsvis nær,⁹² omtalte Erman sagen kort: “Lange schreibe ich bis auf weiteres nicht mehr, seine letzten Briefe waren mir auch zu seltsam. Die Neutralität seiner Gesinnung hat an Schleswig Schiffbruch gelitten.”⁹³ Det er tvivlsomt, om Lange i efteråret 1919 overhovedet ænsede, at han var blevet lagt på is af sin faglige mentor og mangeårige ven, for da julefreden sænkede sig, satte Erman sig juleaftensdag 1919 atter ned og skrev et langt og venskabeligt brev til sin “Lieber Freund” i København. Forbindelsen var genoprettet fra Ermans side og venskabet de to mænd imellem skulle blomstre de efterfølgende år og vare ved frem til Ermans død i 1937.

I et venskab, der strækker sig over et halvt århundrede kan det næppe undgås, at der af og til kommer gnidninger. Den kortvarige krise i forholdet i tiden umiddelbart efter Første Verdenskrigs afslutning var nok det tætteste, de to venner og kollegaer kom på et brud. For den såvel på det personlige plan som på sin nationale stolthed hårdt sårede Erman var Langes holdning til det slesvigske spørgsmål – Lange havde på intet tidspunkt ytret sig om en grænserevision eller deslige – dråben, der fik bægeret til at flyde over i efteråret 1919. Der smed Lange den neutralitetsmaske, han havde båret under krigen og bekendte sin sande kulør, mente Erman. Måske kortvarigt. Men Lange var ikke neutral, hvad hans udkast til brevet til Alan H. Gardiner fra slutningen af august 1916 tydeligt bevidner. Den stærkt religiøse Lange var modstander af al krig, men skulle den igangværende krig finde sin vinder, skulle det i Langes – og hovedparten af hans landsmænds øjne – ikke være Tyskland og dets allierede. Så direkte kunne Lange naturligvis ikke fremsætte sine synspunkter over for Erman, hans videnskabelige mentor og lærer siden anden halvdel af 1880’erne. Det ville ganske givet have ført til et brud med det samme. I stedet nøjedes Lange med at stå frem som en

⁹² Om H.O. Langes relationer til Georg Steindorff se f.eks. Lars Schreiber Pedersen: “Die grosse Zeit ist vorüber”. Uddrag af H.O. Langes korrespondance med Georg Steindorff 1937-1939. *Fund og Forskning*, 56, 2017, s. 175-200.

⁹³ Adolf Erman til Georg Steindorff 15.9.1919. Ägyptisches Museum – Georg Steindorff – der Universität Leipzig, Archiv.

stor beundrer af tysk åndsliv og kultur, men omvendt også som en indædt modstander af prøjsisk militarisme og tysk ekspansionisme. Herved kom han – måske uforvarende – til at lægge sig i slipstrømmen af bl.a. britiske videnskabsfolk, der havde benyttet sig af den samme retoriske tilgang til Tyskland og tysk videnskab i tiden efter krigsudbruddet i 1914.

I sidste ende bestod venskabet. Der er givetvis meget sandhed i nogle betragtninger, som Lange fremsatte over for Erman i januar 1919: “Ja, wahrscheinlich sehen wir die Weltbegebenheiten ziemlich verschieden an; aber wir versuchen doch andere Standpunkte zu verstehen,”⁹⁴ men udover den gensidige sympati og forståelse, der uden tvivl var til stede i forholdet, havde begge mænd også fortsat brug for hinanden. Den i København videnskabeligt isolerede Lange havde fortsat behov for en tæt forbindelse til tysk egyptologis ledende skikkelse og det netværk af filologisk skolede egyptologer, han stod i spidsen for. Erman sad i et land på sammenbruddets rand, hvor de egyptologiske institutioner og foretagender – herunder hans eget stort anlagte ordbogsprojekt – gik en økonomisk usikker fremtid imøde. Forbindelsen til den – uenighederne til trods – fortsat loyale kollega og ven i det neutrale land mod nord skulle naturligvis bibeholdes. En ven fra et af krigen relativt uberørt Danmark, der ikke alene husede en attraktiv pengekasse i form af Carlsbergfondet, men nu også Rask-Ørsted-Fondet med dets 5 millioner kroner store pulje til støtte af dansk deltagelse i det internationale forskningssamarbejde. Til begge fonde havde Lange gode forbindelser, ja han havde endda været en del af det otte mand store udvalg, med forsvarsminister P. Munch som formand, der havde affattet den indstilling, der blev til grundlaget for lovforslaget om oprettelsen af Rask-Ørsted-Fondet.⁹⁵ Endelig kunne den internationalt orienterede Lange med sine mange forbindelser inden for det egyptologiske *community* i Europa måske bruges som en brik i Ermans og den tyske egyptologis fremtidige bestræbelser for at genvinde den førerposition inden for feltet, som landet havde indtaget inden krigen.

“Zuweilen träume ich doch, dass wir uns noch einmal wiedersehen”, skrev Erman til Lange tilbage i september 1916. Som vi har set, forsøgte Lange gentagne gange at lokke Erman til København – længe uden held. Men i efteråret 1923 lykkedes det endelig. Mere end ni år var gået, siden de to venner sidst havde set hinanden. Adolf Erman og hustruen

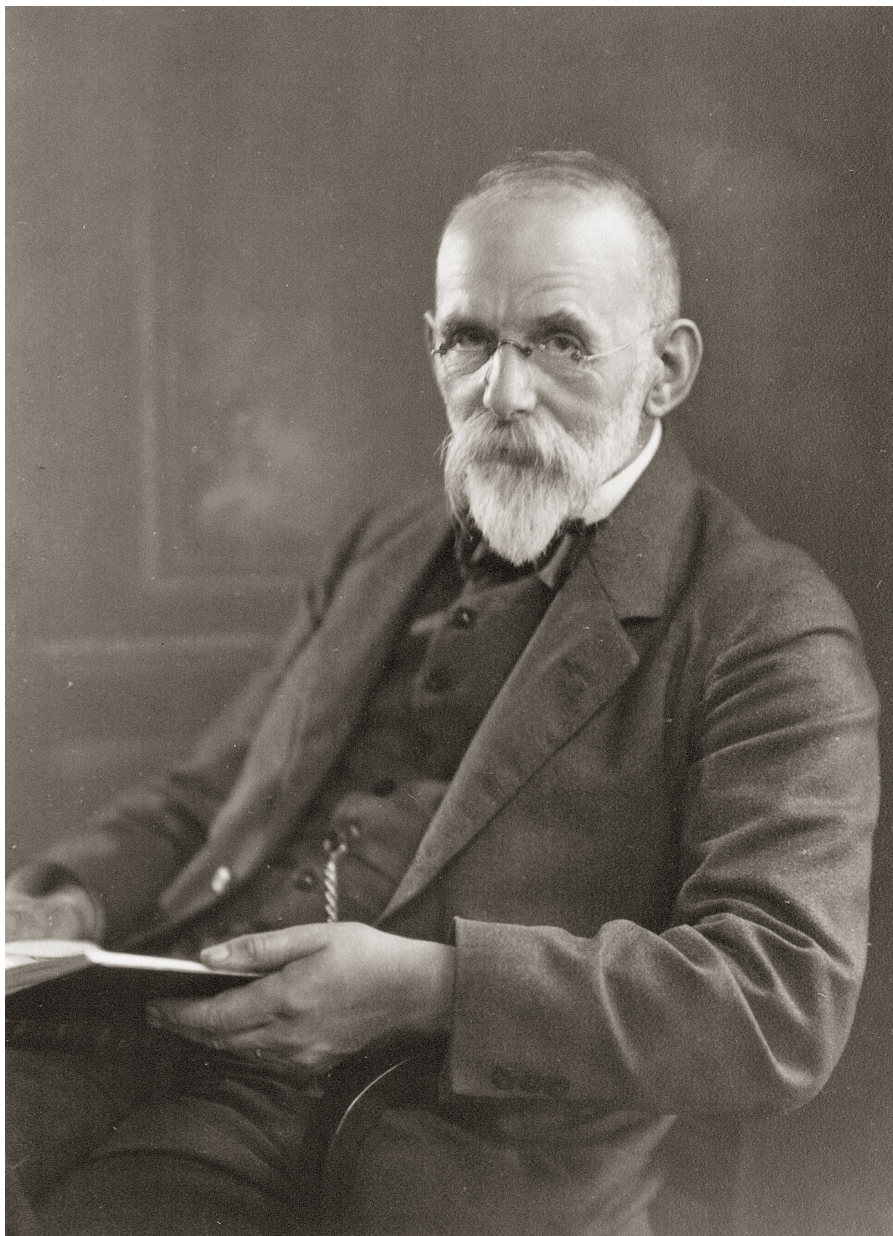
⁹⁴ H.O. Lange til Adolf Erman 25.1.1919. Erman-Nachlass. SuUB.

⁹⁵ *Social-Demokraten* 9.1.1919.

Käthe tilbragte fire uger i oktober og november hos H.O. Lange og hustruen Jonna i Gentofte. Et besøg, der forstærkede båndene de to familier imellem yderligere, men som også skulle blive af stor faglig betydning for Lange og dansk egyptologi. Ikke nok med at Lange og Erman i Gentofte indledte et samarbejde om udgivelsen af *Papyrus Lansing*, der i 1925 udkom i rækken af historisk-filologiske meddelelser fra Videnskabernes Selskab i København,⁹⁶ hvad vigtigere var, så lykkedes det Erman under opholdet i Danmark at overbevise Lange om, at han burde begynde at undervise i egyptologi ved universitetet. “Nach Ihrer Anregung habe ich beschlossen im nächsten Semester Vorlesungen an der Universität anzufangen, 2 Stunden wöchentlich”, meddelte Lange Erman i midten af november 1923.⁹⁷ Året efter forlod Lange overbibliotekarstillingen ved Det Kgl. Bibliotek for som lektor helt og holdent at hellige sig egyptologien og etableringen af den nye uddannelse ved Københavns Universitet. Et virke, den da 60-årige Lange kastede sig ud i med liv og sjæl og varetog frem til sin pensionering i 1937. Såvel for Lange personligt som for den danske egyptologi var det et held, at venskabsbåndet Erman og Lange imellem ikke brast i de hårde og emotionelle tider under og umiddelbart efter Første Verdenskrig. Var det sket, havde den danske egyptologis historie uden tvivl taget sig ganske anderledes ud.

⁹⁶ Adolf Erman og H.O. Lange: *Papyrus Lansing*. Eine ägyptische Schulhandschrift der 20. Dynastie. *Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser*, X, 3, 1925.

⁹⁷ H.O. Lange til Adolf Erman 13.11.1923. Erman-Nachlass, SuUB.

Egyptologen H.O. Lange (1863-1943), Det Kgl. Biblioteks overbibliotekar 1901-1924.
Fotografi fra 1933. Elfelt. Det Kgl. Bibliotek. Billedsamlingen.

SUMMARY

LARS SCHREIBER PEDERSEN: *“Eine schreckliche Zeit ist eingebrochen”*.
H.O. Lange’s correspondence with Adolf Erman 1914-1919

Taking outset in the comprehensive correspondence between the Egyptologist and chief librarian at the Royal Library from 1901 to 1924, H.O. Lange (1863-1943), and his German mentor and professor in Egyptology at the University of Berlin, Adolf Erman (1854-1937), this article focuses on their correspondence during the four years of the First World War (1914-18) and in the first year of peace in 1919.

The letters between the long-time colleagues and friends are far from fully preserved, but they still provide a good insight into their views on the predominant talking point of the time – the war, especially who they held responsible for much of the misery and horror of the war. Furthermore, the correspondence provides insight into an international *academia* under pressure, in particular Egyptology, where international research collaboration came to a halt at the outbreak of war, and Germany’s longstanding leading position within the field was challenged.

For the Egyptologist H.O. Lange the time before the outbreak of war in the summer of 1914 had been quite satisfying academically. In March, although he had otherwise often felt rather academically isolated in Copenhagen, he had an opportunity to visit Erman in Berlin, and at the end of July, Erman presented Lange’s recent scientific work to the members of the Philosophical-Historical Class at the Royal Prussian Academy of Sciences.

After the outbreak of war, Lange quickly proclaimed his full loyalty to Erman, and at the same time he stressed the importance of securing peace and unity within the scientific community. This was a task that, probably more than anyone else in the field of Egyptology, the Danish Egyptologist felt the need to take on in the following years, and he returned to this again and again in his letters to Erman.

Just as for Lange, the outbreak of war in 1914 sparked deep concern for the almost sixty-year-old Erman, who, in a sort of internal exile, decided to intensify work on his masterpiece, the dictionary of the Egyptian language, which he had started in 1897.

However, Erman also felt a degree of optimism and confidence in a German victory on the battlefield that had also seized many of his countrymen. He welcomed the national enthusiasm triggered by the outbreak of the war. In early August 1914 Germany had declared war on Russia and France, and then invaded neutral Belgium, but in his opinion Germany was the victim, not the aggressor. Like almost all German academics Erman shared the perception that the *Entente* was primarily responsible for the outbreak of war, and like them he looked forward to settling the score with the principal opponent: Britain.

Lange remained loyal to his friend Erman throughout the war, but he shared far from all of his friend's views. The Danish Egyptologist was by no means politically neutral, as his letter to the British Egyptologist, Alan H. Gardiner, dated August 1916, testifies. The deeply religious Lange was basically against all war, but he hoped for victory to the Allies

in the current conflict. However, Lange never wrote so directly about his views to Erman. It would undoubtedly have caused a break with his long-standing friend, who lost his eldest son at the front in 1916. Instead, Lange was considered a great admirer of the German spirit and culture, but also as an ardent opponent of Prussian militarism and German expansionism. Thus, he joined in the slipstream of among others the British scientists, who in the ongoing *Krieg der Geister* used the same rhetoric approach to Germany and German science.

The peace in 1919 also brought several exchanges of political opinions between the two men, including about the issue of Schleswig, which was to become of specific relevance after the armistice. Lange's Danish national views about this annoyed the politically disillusioned Erman, who in the autumn of 1919 briefly put a stop to the relationship. A few months later, however, he resumed contact with Lange. The years-long friendship also survived this small crisis, and in the years that followed the ties between the two men became even stronger.

In the autumn of 1923 Adolf Erman and his wife Käthe visited H.O. Lange and his wife Jonna in Gentofte, Denmark. The two men had not seen each other since Lange's visit to Berlin in March 1914. Erman's visit to Denmark became significant academically for Lange and Danish Egyptology. During the visit, Lange and Erman started working together on publication of a major scientific work *Papyrus Lansing*, which was published in 1925 in the series *Historisk-filologiske Meddelelser* from the Royal Danish Academy of Sciences and Letters in Copenhagen. However, what was to have great significance for the future of Egyptology in Denmark was that, during his stay in Denmark, Erman also managed to persuade Lange to teach Egyptology at the university.

In 1924 Lange left his position as chief librarian at the Royal Library and devoted his efforts as an associate professor exclusively to Egyptology and to establishing the new education programme at the University of Copenhagen. The by then sixty-year-old Lange threw his heart and soul into this work until he retired in 1937. In the same year, Adolf Erman died in Berlin at almost 83 years old.

H.O. Lange og hustruen Jonna (1870-1955) foran huset i Gentofte, 1922.
Ukendt fotograf. Det Kgl. Bibliotek. Billedsamlingen.

